

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

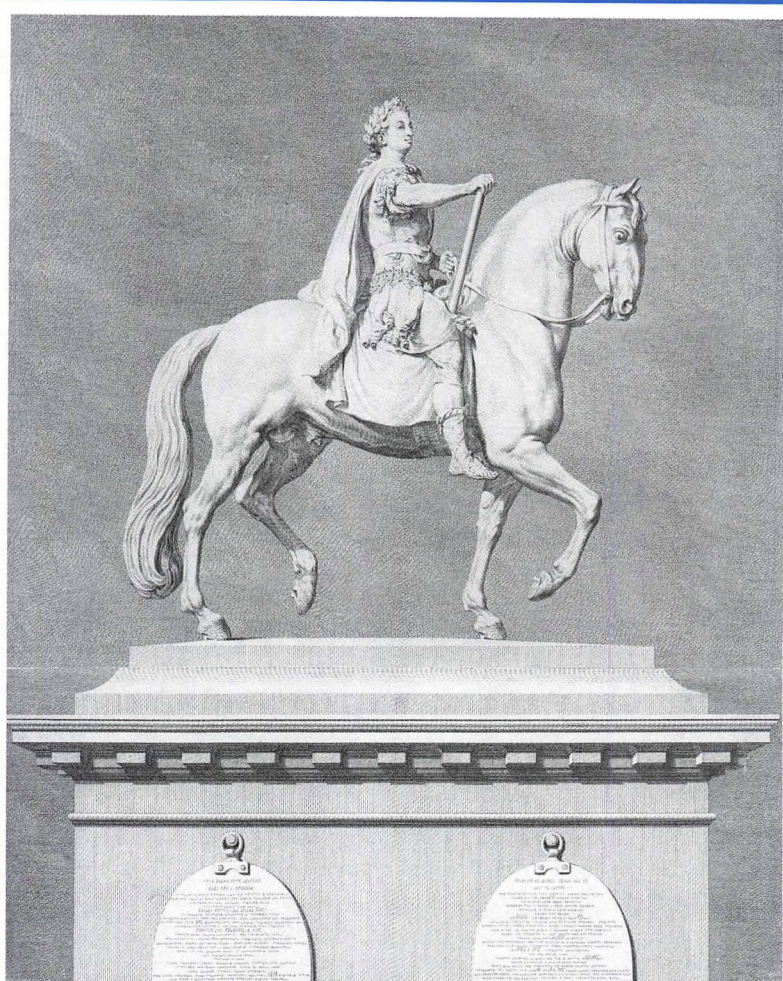
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

34. årgang nr. 1 2004

Juni

NOMINI IMMORTALI
FRIDERICI QUINTI
DANORUM REGIS ET PATRIS
DE INNUMERIS BENEFICIIS P. SOCIETAS COMITIB. ASM. G.
FRANCO. A. G. C. DE MOET. C.
FRUCT. ACCLAMANTE POPULO
HANS IN POMO FRIDERIC
D. XVI. AUG. MDCCXXIII.
INVENIT ET F. S. VORE FINNIT J. KNU. FIDET P. GOR.

FRIDERICH DEN FEMTE
DE DANSKES KONGE OG FADER
TIL UDDOELIG IHUKOMMELSE
BEKONDET AF DET KONGELIGE DANSKE COMEBANDE
EMBE GRES FRANCES. A. G. C. AF MOET.
TIL TANKSMYNDIGHED FOR TALLEGE VÆLDGÆSTINGE
OPRETTEDET I VORRE TIDTALDE FRIDERICH
I KIRCHEN PAA FRIDERICHS PLATSEN D. 16. AUG. 1788
PAA VORENS OG ETHERS I OPT. AF J. SALS. STREBET P. GOR.

1066 Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51
www.1066.dk

Ansvarshavende redaktør

Birgitte Holten, ph.d., Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, 2200 København N
e-mail: holten@hum.ku.dk

Anmeldelsesredaktører

Kasper Elmquist Jørgensen & Trine Lassen
anmeldelsesred@1066.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen
layout@1066.dk

Redaktion

Benjamin Asmussen, Christina Ax, Martin Bork, Michael Gelting, Anne Katrine Gjerløff, Pernille I. Hamilton, Birgitte Holten, Kasper Elmquist Jørgensen, Pelle Larsen, Trine Lassen, Trine Madsen, Mark Mau, Gunvor Simonsen, Mia Münster-Swendsen, Anders Holm Rasmussen

Ekspedition

1066
c/o Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
ekspedition@1066.dk

Priser

34. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 200,-
Institutionsabonnement kr. 225,-
Udenlandske abonnenter kr. 225,-
Introduktionstilbud for studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet til redaktionen. Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

34. årgang nr. 1, juni 2004

Michael Bregnsbo

Oplyst enevælde
– Ide, realitet eller skalkeskjul? 3

Kasper Risbjerg Eskildsen

Historien før historien 12

Michael Sterll

Med rod i Brasilien 22

Anmeldelser

- Jørgen Jensen: Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder 500 f.Kr.-400 e.Kr.*
(Peter Toft) 34
- Esrum Klosters Brevbog. Udgivet i oversættelse med indledning og noter af Bent Christensen, Anne Elverskov, Karl-Erik Frandsen, Jens Anker Jørgensen, Bente Thomsen og Chr. Gorm Tortzen*
(Kim Esmark) 35
- Carsten Bach-Nielsen og Per Ingesman (red.): Reformation, religion og politik. Fyrsternes personlige rolle i de europæiske reformationer*
(Morten Fink-Jensen) 37
- Erik Cøbel: A Guide to Sources for the History of the Danish West Indies (U.S. Virgin Islands), 1671-1917*
(Hans Bjørn) 38
- Asser Amdisen: Til nytte og fornøjelse. Johann Friedrich Struensee 1737-1772*
(Sebastian Olden-Jørgensen) 40
- Peter Scharff Smith: Moralske hospitaler - det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*
(Pernille Sonne) 42
- Hedda Lundh: Ikke noget theselskab. Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen*
(Karen Steller Bjerregaard) 44
- Poul Steen & Arne Julin: Tusindvis af Navne. Personregister til Personhistorisk Tidsskrift 1880-1965*
(Asbjørn Romvig Thomsen) 46

Birgitte Holten

Tolkien og historien (I):
Tolkien og det historiske kosmos ..... bagsiden

Forsideillustration

Kobberstik af J. Saly's rytterstatue af Frederik d. 5. Statuen blev afsløret i 1771, men stikket af J.M. Preisler er baseret på en tidligere gipsmodel. Frederik d. 5. er et dansk eksempel på en enevældig men oplyst hersker der på statuens plint fremhæves som kunstens og videnskaberens beskytter. Det paradoksale begreb "oplyst enevælde" diskuteres af Michael Bregnsbo i dennes artikel blandt andet med en analyse af periodens store europæiske, oplyste og enevældige fyser. Kobberstikket stammer fra Det Kongelige Biblioteks Billedbase.

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

Oplyst enevælde

– Ide, realitet eller skalkeskjul?

Oplyst enevælde bruges om en politisk styreform i anden halvdel af 1700-tallet, hvor en række europæiske fyrster angiveligt arbejdede på at bruge deres enevældige magt til at arbejde på at fremme deres befolkningers lykke og velfærd gennem omfattende samfundsreformer. Men ikke alle har ladet sig overbevise om disse fyrsters angivelige menneskekærlighed. Nogle historikere har set reformerne som bluffpropaganda og som et kosmetisk overfladefænomen, mens andre har affærdiget dem som skalkeskjul for mindre idealistiske motiver. I denne artikel vil fænomenet oplyst enevælde blive nærmere analyseret med henblik på at nå frem til en stillingtagen til, om oplyst enevælde skal ses som et ideal, en reelt eksisterende statsform eller som et skalkeskjul.¹

Af Michael Bregnsbo, lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Begrebet oplysning blev defineret allerede i 1784 af den tyske filosof Immanuel Kant: ”Oplysning er menneskets frigørelse fra dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed vil sige manglende evne til at bruge sin forstand uden andres vejledning. Denne umyndighed er selvforskyldt, når årsagen ikke ligger i mangel på forstand, men i mangel på beslutsomhed og mod til at bruge den forstand uden andres vejledning.”² Dette er en kort definition, men spørgsmålet er selvfølgelig ikke afgjort derved. Oplysningen og oplysnings-tiden er stærkt omdiskuteret.³ Det vil dog ligge uden for emnet for denne artikel at gå ind i en dybere diskussion om oplysnings-tiden og alt dens væsen, her vil vi nøjes med en mere pragmatisk definition. Oplysningen skal ses som en fremherskende retning i europæisk åndsliv i 1700-tallet. Nøgleord var frigørelse og mod til at vide, d.v.s. at tage selvstændigt og kritisk stilling og ikke bare forlade sig på traditionelle autoriteter (f.eks. kirken). Oplysningstænkningen var præget af et optimistisk menneskesyn, og en stor tiltro til, hvad mennesket ville kunne, hvis blot det blev udfriet af umyndighed og åndsformørkelse i skikkelse af censur, ufrihed, adelens magtmisbrug, kirkens fanatisme, almen uvidenhed og overtro, begrænsninger

i retten til fri erhvervsudøvelse, barbariske straffesystemer m.m.

Enevælde eller absolutisme betegner et samfundssystem fra 1600- og 1700-tallet, hvor det lykkedes fyrsterne i de fleste europæiske lande at opbygge en stærk og centraliseret statsmagt, dels vendt imod magtfulde samfundsgrupper indadtil, f.eks. adelen og stænderforsamlingerne, dels som værn imod ydre fjender. Og i løbet af anden halvdel af 1700-tallet blev denne ubegrænsede fyrstemagt så angiveligt også og måske i stedet anvendt til at fremme befolkningens velfærd, deraf navnet oplyst enevælde.

Ide, realitet eller skalkeskjul – hovedsynspunkter

En ting er at definere begrebet oplyst enevælde, noget andet er at tolke det i en historisk sammenhæng. I historieskrivningen er det stærkt omdebatteret, hvordan fænomenet oplyst enevælde skal forstås, ja om det overhovedet er et begreb, der giver nogen mening og har relevans i studiet af 1700-tallets europæiske samfund. Problemet kan ”koges ned” til, hvor vidt der var tale om en ide, en realitet eller et skalkeskjul for andre motiver. Var oplyst enevælde en *ide*? Ja, det var den, selv om begrebet ikke fandtes i

samtiden. Oplyst enevælde kaldes også oplyst absolutisme eller oplyst despotisme. Begrebet oplyst absolutisme er først opfundet i løbet af 1800-tallet.⁴ Oplyst despotisme kendte man derimod i samtiden; det er noteret første gang i 1767, anvendt af en fransk filosof, baron Grimm. Denne fandt det håbløst at prøve at gennemføre reformer ved forhandling, eftersom alle parter stædigt ville holde på deres privilegier og hævdvundne rettigheder. Den eneste vej ville være en oplyst og enevældig fyrste, som råt og brutalt kunne ”bulldoze” sådanne reformer igennem.⁵ Selv om udtrykket oplyst enevælde (absolutisme) ikke eksisterede i samtiden, er der ingen tvivl om, at det gjorde det, begrebet dækker over.⁶ Mere kompliceret er spørgsmålet om, hvor vidt oplyst enevælde var en *realitet* og ikke bare et efterstræbelsesværdigt ideal eller propaganda. Det kan hævdes, at der er tale om en selvmodsigelse, at de to begreber udelukker hinanden.⁷ Kritikerne siger, at sådan gik det også, fyrsterne turde og kunne ikke tage konsekvenserne af oplyst enevælde, for det ville have indebåret, at de skulle nedlægge deres fyrsteværdighed og lade folket selv vælge deres egne ledere. Andre historikere vil derimod nok erkende, at fyrsterne oprigtigt bestræbte sig på at gennemføre reformer, men at det ikke blev til noget. Reformerne strandede på lokal modstand eller økonomisk knaphed og var ofte blot et kosmetisk overfladefænomen.⁸

Andre forskere mener, at der ganske vist fandt reformer sted, som blev markedsført som menneskekærlige og oplyste. Men, siger disse kritikere, der var tale om *skalke-skjul*, altså et dække for mindre ædle motiver. Fyrsterne havde nemlig behov for flere ressourcer, d.v.s statsindkomster og soldater. Reformen som forbedringer af fæstebøndernes forhold havde således angiveligt til hensigt at forøge landbrugets produktivitet, ikke af hensyn til bøndernes ve og vel, men for at kunne få flere penge ind i skat. Indgrebene i adelens privilegier, herunder i deres fritagelse for at betale skat, skulle have tilsvarende motivering. Skolere-

former skulle sigte på at opkvalificere befolkningen, så den blev i stand til at tjene mere og derved betale mere i skat. Og behovet for at skaffe soldater til hæren kunne give sig udslag i sundhedsreformer, så flere overlevede, og der derved blev flere fremtidige skatteydere og flere fremtidige soldater. Tilsvarende skal den øgede tolerance over for religiøse mindretal kun have været for de mindretal, der ansås for erhvervs-mæssigt værdifulde for staten. Kort sagt: det som ved første øjekast synes at være ædle og menneskekærlige reformer var ret beset udslag af statens behov for finansiel og militær styrkelse.⁹

Oprindeligt blev termen oplyst enevælde taget for pålydende og af historikere anset for en reelt eksisterende samfundstilstand. Men allerede i 1920 hørtes de første røster, der rejste tvivl om, hvor vidt der var overensstemmelse mellem ideal og realitet. Og siden 1930'erne og navnlig efter 1945 har historikerne været tilbøjelige til at frakende de oplyste regenter ethvert altruistisk og menneskekærligt motiv. Karakteristisk nok vandt udtrykket oplyst despoti¹⁰ i stedet for oplyst absolutisme eller enevælde indpas. Der synes dog at være forskellige nationale og ideologiske traditioner: de historikere, der har stillet sig stærkt skeptiske mht., om oplyst enevælde var en realitet, og som har foretrukket termen oplyst despoti, har ofte været amerikanske, britiske og franske¹¹ – samt forskere af marxistisk observans, både vestlig og østlig.¹² Derimod har tyske historikere, også efter 1945, generelt været mere tilbøjelige til at tale om oplyst absolutisme og til at tage fyrsternes angiveligt oplysningsinspirerede reformer for gode varer.¹³ Disse forskellige synspunkter er for så vidt ikke overraskende. USA forstår sig selv som en stat, der er grundlagt i et opgør med enevælde og som et sted, hvor man tog de fulde konsekvenser af oplysningstænkningen og lod folket bestemme. Storbritannien ser sig selv som parlamentarismens, liberalismens og retsstatens hjemland, hvor enevælden aldrig blev indført. Frankrig ser sig selv som lan-

Katharina 2. (1729-96). Hun var datter af en tysk småfyrste og hed oprindelig Sophie Friederike Auguste af Anhalt-Zerbst. I 1745 blev hun gift med den senere zar Peter 3. I 1762 besteg denne tronen, men senere på året medvirkede Katharina til at afsætte sin ægtefælle, der kort efter blev myrdet. Hun blev derefter udråbt til regerende zarina. På denne post udviste hun usædvanlig stor statsmandskløgt og udbyggede og befæstede derved Ruslands position som europæisk stormagt. I lighed med Frederik den Store stod også hun i forbindelse med mange af de store navne i europæisk åndsliv. Hendes eftermæle har været blakket: hun er blevet bebrejdet for sin andel i Polens udslættelse af de selvstændige nationers tal, ligesom mange historikere har taget anstød af hendes storforbrug af unge elskere. Hendes bestræbelser på at regere som en oplyst-enevældig regent er i hvert fald tidligere blevet affejt som propaganda og som et kosmetisk overfladefænomen, men her er nok tale om en undervurdering af hendes indsats. Maleri fra 1767 af Vigilius Erichsen, Amalienborg Slot.

det, hvor man ved revolutionen i 1789 gjorde endegyldigt op med enevælden og alt dens væsen. I USA, Storbritannien og Frankrig er der altså stærke traditioner for

en frontal afvisning enevælden som system og et opgør med alt, hvad den står for. Præget af sådanne traditioner har amerikanske, britiske og franske historikere ikke ment, at en stærk og enevældig stat ville være i stand til at udrette noget godt for befolkningen. Marxistiske historikere har helt villet afvise, at oplyst enevælde skulle adskille sig fra enevælde i al almindelighed og har affærdiget den som feudalismens sidste, desperate krampetrækning. Når tyske historikere derimod har været mere tilbøjelige til at tage begrebet for pålydende, er det nærliggende at se det i sammenhæng med tyske traditioner for en stærk stat og for forholdet mellem individ og statsmagt.

Den nyeste forskning er blevet til efter Murens fald i 1989 og altså i en tid, hvor troen på altomfattende politiske ideologier og løsninger i form af ambitiøse samfundsreformer har været minimal. Man ville derfor umiddelbart forvente, at forestillingen om oplyst enevælde da måtte have fået dødsstødet, men sådan er det ikke gået. Tendensen har snarere været at se den oplyste enevælde på dens egne, samtidige præmisser i stedet for at se den med eftertidens bagklogskab og i det hele taget at anlægge en mere nuanceret bedømmelse.¹⁴

Det spørgsmål, der vil blive undersøgt her, er: giver det mening at se oplyst enevælde som et reelt eksisterende fænomen i 1700-tallets Europa, eller må dette begreb affærdiges som i bedste fald et kosmetisk overfladefænomen og i værste fald et skalleskjul for statsmagtens militære og finanspolitiske interesser?

Nogen vil måske spørge, om fyrster og stater da ikke både før og efter perioden 1750 til 1800 har arbejdet på at fremme deres befolkningers velfærd og på at udbrede oplysning. Men det giver dog alligevel mening at reservere betegnelsen til perioden ca. 1750 til ca. 1800. I forskningen bliver der som regel skelnet mellem på den ene side "den tidlige moderne stat" (også kaldet magtstaten eller skatte- og militærstaten), som blev etableret engang i 1600-tallet og altså nogenlunde svarer til enevælde

(uoplyst enevælde), og på den anden side den moderne nationalstat fra engang i 1800-tallet. Men derved overser man, at magtstaten, den dynastiske fyrstestat, den enevældige stat eller hvad man nu vil kalde den, undergik store forandringer i løbet af 1700-tallet. Staten i f.eks. 1790 var væsensforskellig mht. bureaukratisk organisation, omfang, virkefelter og selvforståelse fra staten i 1690, selv om begge stater var magtstater, fyrstestater eller tidlig moderne stater.¹⁵ Perioden 1750-1800 var derimod en periode, hvor der blev ændret grundlæggende ved forholdet mellem statsmagt og borger, hvilket har haft virkninger frem til i dag.

Emnet den oplyste enevælde er omfattende, og det vil i denne artikel hverken være muligt at dække det i dets fulde geografiske, kronologiske eller tematiske udstrækning eller at inddrage og tage stilling til alt relevant litteratur herom. Både de historikere, der holder på, at oplyst enevælde er et meningsfuldt begreb, og de, der affærdiger det som propaganda og skalkeskjul, refererer i deres argumentation ofte til tre bestemte europæiske monarker, nemlig Frederik den Store (konge af Preussen 1740-86), Katharina den Store (regerende zarina af Rusland 1762-96) og Joseph II (medregent sammen med sin mor Maria Theresia 1765-85 og tysk-romersk kejser og konge af Ungarn 1780-90). Disse fyrster skal angiveligt enten have været typiske oplystenevældige monarker eller tværtimod typiske eksempler på, at den såkaldte oplyste enevælde bare var et skalkeskjul. Analysen vil derfor være koncentreret om disse tre fyrster. Fokus vil blive lagt på at efterprøve de vigtigste argumenter, der er blevet fremført imod, at de bør anses som oplystenevældige og imod, at deres reformer bundede i menneskekærlige motiver.

Aggressionskrige

Både Frederik, Katharina og Joseph førte aggressionskrige mod hinanden og andre magter, og de holdt sig ikke tilbage for at sønderlemme Polen og dele denne stats ter-

ritorium imellem sig. Det skulle i sig selv være nok til at diskvalificere dem som oplyste og menneskekærlige, skulle man synes. Den tids Europa var imidlertid præget af mange rivaliserende magter, den indbyrdes konkurrence mellem staterne var hård, og kun de stærkeste overlevede, som eksemplet Polen viser. For at overleve som stat i den tids barske verden, kunne det derfor forekomme hensigtsmæssigt at slå først. Fyrsterne havde begrænsede mål med deres krige og var indstillet på at standse krigene, når målene var nået. Det lod sig imidlertid ikke altid gennemføre, fordi fjenden ofte var af anden opfattelse.¹⁶ Det kan forklare de oplyste fyrsters aggressionskrige og vise, at sådanne krige ikke automatisk diskvalificerer en fyrste fra at gå under betegnelsen oplyst. Krige kræver endvidere ressourcer og opmærksomhed, og det betød, at mange af de indenrigske reformer gik i stå, blev udskudt eller blev opgivet, fordi krig lagde beslag på alle ressourcer og al opmærksomhed. Til gengæld kan man pege på, at mange småfyrster i de mange små stater i Det tyske Rige, som ikke var fastlåst i en stormagtsrolle og ikke måtte anvende mange midler på det militære, synes at have haft langt mere succes mht. at gennemføre oplyste reformer end stormagtsfyrsterne Frederik, Katharina og Joseph.¹⁷ I den forbindelse kan man også pege på Danmark, der holdt sig uden for Europas mange krige i 1700-tallet og kunne opvise en i international sammenligning imponerende liste over oplyste reformer.¹⁸

Religionsfrihed

Religionsfrihed var erhvervsmæssigt betinget og ikke udtryk for ligeretspolitik. Også før oplysningstiden havde fyrsterne tilladt folk af anden tro end den officielle statsreligion at slå sig ned, hvis disse mennesker ansås for erhvervsmæssigt værdifulde og kunne bidrage til økonomisk udvikling. Og, siger kritikerne, det var bare den udvikling, der fortsatte. At det var rene og skære nyttehensyn, der betingede religionsfriheden. Men er det sikkert? Frederik den

Frederik den Store (1712-86), konge af Preussen fra 1740. Frederik var en sammensat personlighed. Han førte aggressionskrige og ledede helt op i sin høje alderdom personligt hæren i kamp. Samtidig var han et musiksk menneske, komponerede selv og var en habil fløjtespiller. Desuden var han uhyre belæst, fulgte med i oplysningsfilosofien, og fremtrædende navne i 1700-tallets europæiske åndsliv (bl.a. Voltaire) opholdt sig i perioder ved hans hof. Han var stærkt anti-religiøs og afviste enhver tale om, at kongens magt stammede fra Gud, men beskrev sig selv som "statens første tjener". Der findes talrige anekdoter om hans landsfaderlige regering, f.eks. den, at han skulle have befalet, at en plakate med en karikatur af ham selv, som nogen havde placeret på et træ, skulle flyttes lavere ned, så at den bedre kunne ses. Tegning fra 1777 af Daniel Berger. Denne blev masseproduceret og hang i mange preussiske hjem.

Store hadede kristendommen, men samtidig erklærede han, at i hans lande måtte enhver – også tyrkere og hedninge – tro, hvad han ville, blot han var en ærlig mand. Der var vitterlig religionsfrihed i Preussen. Problemet med at studere det, der skete i den oplyste enevældes tidsalder, er, at det alt sammen peger hen på forhold, som er helt selvfølgerlige for os i nutidens samfund, så som religionsfrihed. Det kan medvirke til, at vi har tendens til at fokusere på ufuldkommenheder i datiden og undervurdere, hvor gennemgribende ny Frederiks religiøse tolerancepolitik var. I Frankrig hændte det på Frederik den Stores tid, at en ung mand blev dømt til at få den ene hånd hugget af, tungen revet ud og derefter brændes levende, fordi han havde ytret sig blasfemisk. Sådant noget forekom ikke i Preussen.¹⁹

Lov og ret. Socialreformer

Selv om Frederik den Store søgte at udbygge retssikkerheden, har kritikere påpeget, at principperne om adskillelse mellem den lovgivende, den dømmende og den udøvende magt aldrig blev gennemført i Preussen. Vist afskaffede Frederik censuren, men ytringsfriheden gjaldt populært sagt kun retten til at rakke ned på kristendom og kirke. Hvis man derimod dristede sig til at kritisere f.eks. kongens udenrigspolitik eller militære forhold, slap man ikke godt fra det i Preussen. Hvis man sammenligner retsvæsenet i Preussen med de samtidige retssystemer i England og Frankrig, bliver billedet, at retssystemet i de to sidstnævnte lande var præget af uoverskuelighed, langsommelighed, samt et så højt omkostningsniveau, at mange var udelukket fra at gå rettens vej. I Preussen derimod var der et

ensartet retssystem for alle, som i forhold til England og Frankrig var forholdsvis hurtigere og forholdsvis billigere.²⁰

Også Katharina af Rusland søgte at udbygge retsvæsenet og forbedre lokalforvaltningen i sit kæmpemæssige rige. Således søgte hun at gennemføre et ensartet og overskuelig lovcodex og havde endda sammenkaldt en valgt forsamling til at udarbejde et sådant. Det blev den også, men pga. de mange krige, som Rusland blev involveret i, blev dette lovcodex aldrig ført ud i livet. Derimod gennemførtes regler, der skulle sikre mod vilkårlig fængsling og retten til appel for alle, hvilket i russisk sammenhæng var noget afgørende nyt. Ligeledes søgte hun at gennemføre bedre kontrol med lokaladministrationen, bl.a. ved at indføre et folkevalgt element her. Derudover blev der indført et landsomfattende skole- og sundhedsvæsen. Visse steder gav det gode resultater, men generelt strandede reformerne, dels fordi krig slugte alle ressourcer og al opmærksomhed, dels fordi reformerne blev saboteret lokalt, og dels – og nok så vigtigt – fordi der var katastrofal mangel på eksperter så som jurister, skolelærere og læger til at føre reformerne ud i livet. Katharinas kritikere har haft tendens til at undervurdere, hvilke kolossale problemer og vanskeligheder hun stod overfor. Med andre ord: kritikere har overvurderet Katharinas muligheder og tilsvarende undervurderet betydningen af det, det faktisk lykkedes hende at udrette med de begrænsede ressourcer, hun havde til rådighed.²¹

Livegenskab

Den hårdeste anke, der er blevet rettet imod fyrster som Frederik og Katharina, er det de ikke ophævede bondebefolkningens livegenskab. Livegenskab vil sige, at bondebefolkningen var bundet til det gods, hvor de var født, og økonomisk, socialt og retligt hørte under godsejeren. Hvis Frederik og Katharina virkelig var så påvirkede af oplysningsfilosofferne, som de selv sagde, hvorfor ophævede de så ikke livegenskabet, må man spørge. Dette så meget mere som både

Frederik og Katharina forfattede skrifter, hvori de gav udtryk for, at de fandt livegenskabet principielt forkasteligt og i strid med de grundlæggende menneskerettigheder, som de ellers bekendte sig til. Igen må man påpege, at også i det spørgsmål kan der være tendens til at overvurdere deres faktiske muligheder og undervurdere, hvad de rent faktisk fik udrettet på dette felt. Både Frederik og Katharina var afhængige af adelens støtte, og de vidste, at den ville modsætte sig afskaffelse af livegenskabet. Da adelen var ansvarlig for en stor del af lokalforvaltningen, ligesom adelen i Preussen havde monopol på officersposterne i hæren, ville en konflikt med adelen sandsynligvis føre til alvorlige rystelser af den bestående samfundsorden og muligvis borgerkrig, eller til at Frederik og Katharina var blevet styrtet. Der er ingen grund til at tro, at deres synspunkter om livegenskabets uretfærdighed bare var mundsvejr og hykleri, men de var ikke i stand til at få det afskaffet. Men inden for de snævre rammer, de havde, søgte de at forbedre bondebefolkningens vilkår, hvor det var muligt. Frederik den Store indførte således appelret til statslige domstole for fæstebønderne og andre foranstaltninger til at beskytte bønderne mod overgreb fra godsejerne. Vist hang dette også sammen med, at bønderne udgjorde hovedmassen af soldaterne i hæren, men derfor var det alligevel en beskyttelsesforanstaltning. I Rusland var forholdet det, at hovedparten af skatterne hvilede på bønderne, ligesom det var unge mænd af bondebefolkningen, der måtte springe soldat. For at kunne opkræve skat og udtage soldater, måtte myndighederne vide, hvor bønderne opholdt sig, derfor bundetheden til godset. Katharina lod livegenskabet ophæve på statens godser, og da hun nationaliserede de godser, der var ejet af kirken og af klostrene, blev livegenskabet også afskaffet her. Men livegenskabet på private godser fik lov at bestå. Katharinas indsats over for bønderne på de private godser måtte begrænse sig til lapperier såsom at fratage godsejerne retten til at forvise deres bønder til Sibirien samt

Joseph II. (1741-90), medregent sammen med sin moder, Maria Theresia, 1765-80, derefter tyskromersk kejser og konge af Ungarn. Få monarker har været så konsekvente og målrettede i deres bestræbelser på at føre den oplyste enevælde ud i livet som han. Men netop denne konsekvens og målrettethed bidrog til, at han løb sig mange staver i livet. Hans reformer blev gennemført fra oven og ned i en bedreviddende ånd, alle, der gjorde indvendinger eller ikke forstod visdommen i denne eller hin reform, blev behandlet som tungnemme børn. Hans humørforladthed og trang til at regulere ned i den mindste detalje bidrog heller ikke til at fremme hans reformpolitik. Dertil kom, at hans overbevisning om sin politiks rigtighed fik ham til at undervurdere sine modstanderes realpolitiske styrke. Det fremmede heller ikke hans popularitet, at han, hvis riger og lande rummede over 10 forskellige folkeslag, var aldeles tonedøv over for nationalitets-spørgsmål og af praktisk-rationelle grunde insisterede på, at tysk skulle være fælles forvaltningsprog.

indskrænke antallet af befolkningsgrupper, der havde ret til at eje livegne.²²

Joseph II.

Der var også europæiske fyrster, der vovede at tage skridtet fuldt ud, og som ikke tøvede, hvor Frederik og Katharina gjorde. Til den kategori hører Joseph II. Han er et eksempel på en oplyst monark, der var konsekvent i sin oplysningspolitik, men også et eksempel på, hvor galt det kunne gå, når man var utålmodig og gik for hurtigt frem.

Joseph indførte religiøs tolerance, ja borgerlig ligestilling over for kristne mindretal og – hvad der var højest usædvanligt – tillige over for jøder. Det førte imidlertid til antisemitiske uroligheder, idet befolkningen ikke var begejstrede for dette. Den katolske gejstligheds privilegier blev begrænset, meget kirkegods blev inddraget under staten, og en række klostre blev lukket. Midlerne blev i stedet anvendt til undervisningsmæssige og sociale formål, ligesom kirkens indflydelse på undervisningsvæsenet blev trængt tilbage, hvad der også førte til modvilje. Et alment skolevæsen blev indført. På sundhedsområdet fandt en omfattende udbygning af hospitalsvæsenet sted, ligesom alle ubemidlede blev sikret gratis lægehjælp. Censuren blev afskaffet, debatten var fri og den omfattede også retten til at kritisere kejseren. Adelens rettigheder blev beskåret, og dødsstraf blev afskaffet med få undtagelser. Og Joseph lod livegenskabet afskaffe mod erstatning til adelen ganske vist, men det førte til voldsomt røre blandt adelen. Josephs lande var vidtstrakte og uensartede, de omfattede bl.a. Ungarn, det nuværende Belgien, Norditalien og Serbien. Joseph gennemtrumfede, at tysk skulle være fælles administrationssprog. Ikke af nationale grunde, men fordi han anså det for mest praktisk, og det fremkaldte voldsom modvilje rundt omkring i hans lande. Overhovedet førte hans radikale reformer til, at mange følte deres privilegier og hævdvundne rettigheder underløbet. I 1789 udbrød åbent oprør flere steder, og hvis ikke Joseph var død i 1790, var

han enten blevet afsat eller havde måttet trække hovedparten af sit reformværk tilbage. Det måtte hans efterfølger i hvert fald gøre. Joseph IIs skæbne viser, hvilke enorme kræfter, de oplyste fyrster var oppe imod.²³

Konklusion

Var den oplyste enevælde en realitet, et overfladefænomen eller et skalkeskjul? Det var en realitet derved, at mange fyrster søgte at gennemføre reformer, der ikke aldeles kan frakendes at have været humanitært motiverede. I mange tilfælde lykkedes det, selv om reformerne kunne have mangler og ufuldkommenheder, og fyrsterne ofte kom til kort pga. ressourcemangel, lokal træghed og hård modstand fra magtfulde, privilegerede samfundsgrupper. Mange historikere har haft tendens til at undervurdere både de vanskeligheder, fyrsterne var oppe imod, og rækkevidden af de reformer, der trods alt blev gennemført. At sige at det hele alene var et skalkeskjul for militære og fiskale statsinteresser er et gå for vidt. Som en engelsk historiker udtrykker det: *"If Joseph II had been concerned only with the power of his state, he would not have devoted so much time and trouble to its weaker members: not even he could have hoped to transform a deaf and dumb blind crippled lunatic illegitimate unmarried mother into an effective fighting unit"*.²⁴ Dermed være dog ingenlunde sagt, at militære og fiskale motiver ikke også spillede en stor rolle bag mange af periodens reformer. Selvfølgelig gjorde de det, men de var ikke de eneste motiver.

Oplyst enevælde er imidlertid ikke nødvendigvis en fortælling om frihed, fremskridt og forbedringer. Hvis vi prøver at anskue den nedefra, kan det meget vel være et helt andet billede, der tegner sig. Mange har oplevet reformerne som indgreb i bestående privilegier og hævdvundne rettigheder og dermed som noget, som gjorde tilværelsen mere usikker og utryg. Det gælder f.eks., når erhvervslivet blev dereguleret, monopoler afskaffet og fri konkurrence indført. Det gælder bønder, hvor staten over-

tog en række af de administrative funktioner, som godserne hidtil havde varetaget. Disse bønder oplevede et anonymt og ansigtsløst bureaukrati frem for godsejeren og dennes fogder, som man dog trods alt havde kendt. Indførelsen af almen skolepligt er blevet oplevet som et hidtil uset indgreb i forældres myndighed over deres børn. Statsmagten er med dens voksende krav om skatter og soldater blevet langt mere nærværende i folks bevidsthed – og ikke kun for det gode. Kløften mellem en ekspertelite og resten af befolkningen blev uddybet. Ind imellem førte den oplyste enevældes reformer til nævenyttigt statsregereri, som da Joseph II. befalede, at ordinander (elever på præsteseminarier) skulle blive på seminarierne i deres ferier, for at de ikke skulle risikere at falde for denne verdens fristelser.²⁵ Eller et endnu mere grotesk eksempel på, at staten blandede sig i forhold, den aldrig tidligere havde blandet sig i: Joseph II ønskede, at befolkningstallet blev forøget og udsendte derfor en kejserlig forordning, der forbød kvinder at gå med korset, eftersom dette formodedes at virke nedsættende for kvinders frugtbarhed.²⁶

Ihvorvel oplyst enevælde også var en realitet og dermed et vigtigt stadium udviklingen hen imod den moderne stat, så peger den ikke dermed entydigt i retning af demokrati. Der var også stærkt totalitære tendenser. Og en tysk historiker har sågar hævdet, at de lande, hvor oplyst enevælde stod stærkest, var de samme lande, hvor totalitære ideologier havde stærkest udbredelse i det 20. århundrede,²⁷ men her passer Danmark og Sverige dog heldigvis ikke ind.

Michael Bregnsbo

¹ Artiklen er en omarbejdet version af et foredrag, jeg holdt i Historisk Foredragsforening i Odense i februar 2003, og som jeg i en ny version holdt ved Det danske Historikermøde i København i august 2003. Jeg er foredragsforeningen og arrangørerne af historikermødet taknemmelig for at have givet mig lejlighed til

at fremsætte mine tanker, og jeg takker alle dem, der overværede mine foredrag og deltog i de efterfølgende diskussioner. Ligeledes takkes professor, dr.phil. Knud J.V. Jespersen for gennemlæsning og kommentering af mit manuskript.

² Citeret og oversat fra: Immanuel Kant: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung, Norbert Hinske (Hg.): *Was ist Aufklärung? Beiträge aus Berlinischen Monatschrift*. Darmstadt 1977.

³ Nærmere herom, se f.eks. Thomas Munck: *The Enlightenment. A Comparative Social History 1721-1794*. New York 2000, Dorinda Outram: *The Enlightenment*. Cambridge 1995, Roy Porter: *The Enlightenment*. London 1990.

⁴ W. Roscher: Umriss zur Naturlehre der drei Staatsformen, W. Adolf Schmidt (Hg.): *Allgemeine Zeitschrift für Geschichte*, VII. Berlin 1847, Reinhold Koser: Die Epochen der absoluten Monarchie in der neueren Geschichte, *Historische Zeitschrift*, 61. Berlin 1889.

⁵ H.M. Scott: Introduction: The Problem of Enlightened Absolutism, H.M. Scott (ed.): *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*. London 1990, s. 4f.

⁶ En dansksproget oversigt over den oplyste enevældes politiske tænkning: Carl Henrik Koch: Enevælde af Guds nåde, Svend Erik Stybe (red.): *Politiske ideologier. Fra Platon til Mao*. Kbh. 1972.

⁷ Scott: anf. skr., s. 9f.

⁸ F.eks. John Gagliardo: *Enlightened Despotism*. London 1967, s. 81, Charles Ingrao: The Problem of "Enlightened Absolutism" and the German States", *Journal of Modern History*, Supplement 1986, s. S179.

⁹ F.eks. Marc Raeff: *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800*. New Haven 1983.

¹⁰ Termen *enlightened despotism* fik generel stor udbredelse, da emnet oplyst enevælde var genstand for komparative europæiske studier i Den internationale historievitenskabelige Kommission i 1920'erne og 1930'erne. Indlæggene er publiceret i *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, vol. 1-9, 1928-37.

¹¹ Amerikanske: George Matthew Dutcher: The Enlightened Despotism, *Annual Report of the American Historical Association for the Year 1920*. Washington D.C. 1925, samme: Further Considerations on the Origin and nature of the Enlightened Despotism, *Persecution and liberty: essays in Honor of George Lincoln Burr*. New

York 1931, Gagliardo: anf. skr., Raeff: anf. skr. Britisk: C.B.A Behrens.: Enlightened Absolutism, *Historical Journal* 18. London 1975, s. 401-408. Fransk: Georges Lefebvre: Enlightened Despotism, Heinz Lubasz (ed.): *The Development of the Modern State*. New York & London 1964. Oprindeligt trykt på fransk i: *Annales historiques de la revolution française*, 21. Paris 1949.

¹² Lefebvre: anf. skr., Ingrid Mittenzwei: Über das Problem des aufgeklärten Absolutismus, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, XVII, Jahrgang 1970, Heft 9. Berlin 1970.

¹³ Charles Ingrao (jf. anf. skr., s. S161, s. S165) har gjort opmærksom på dette.

¹⁴ Scott: anf. skr., Peter H. Wilson: *Absolutism in Central Europe*. London & New York 2000, T.C.W. Blanning: *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660-1789*. Oxford 2002.

¹⁵ Om forskellige betegnelser for den tidligt moderne stat, se f.eks. Richard Bonney: The European Dynastic States 1494-1660. Oxford 1991, Erling Ladewig Petersen (ed.): *Magtstater i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter fra den XIX nordiske historikerkongres. Odense 1984 I. Odense University Studies in History and Social Sciences* 85. Odense 1984, Wolfgang Reinhard: *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München 1999, Johannes Kunisch, (Hg.): *Der dynastische Fürstenstaat: zur Bedeutung von Sukzessionsordnungen für die Entstehung des frühmodernen Staates*. Berlin 1982.

¹⁶ T.C.W. Blanning: Frederick the Great and Enlightened Absolutism, i Scott: anf. skr. (1990), s.279f. og Isabel de Madariaga: Catherine the Great, i Scott: anf. skr. (1990), s. 310.

¹⁷ Ingrao: anf.skr., s. S171.

¹⁸ Jf. f.eks. Ole Feldbæk: Den lange fred 1700-1800, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, (Olaf Olsen red.), bind 9. København 1990.

¹⁹ Blanning: anf. skr. (1990), s. 266 & 281f.

²⁰ Blanning: anf. skr. (1990), s. 272 & 287f.

²¹ Madariaga: anf. skr. (1990), s. 295-298.

²² Blanning: anf. skr. (1990), s. 266, 268f. og 280f., Madariaga: anf. skr. (1990), s. 307-310.

²³ T.C.W. Blanning: *Joseph II*. London & New York 1994.

²⁴ Blanning: anf. skr. (1994), s. 83.

²⁵ Blanning: anf. skr. (1994), s. 63.

²⁶ Blanning: anf. skr. (1994), s. 80.

²⁷ K.O. Frhr. Von Aretin: Einleitung, in: samme (Hg.): *Der aufgeklärte Absolutismus*. Köln 1974, s. 43.

Historien før historien

Indtil for omkring 300 år siden fandtes den skriftløse historie ikke. Hele historien var omkranset af den bibelske fortælling, fra skabelsen til dommedag, og ingen del af historien undslap skriften. Artiklen følger diskussionen om den skriftløse historie fra dens begyndelse i 1600-tallet frem til etableringen af en arkæologisk fagvidenskab i 1800-tallet. Den viser hvorledes den skriftløse historie gradvist blev udsondret fra teologien, filosofien og historien, for endeligt at forvandles til en selvstændig tidsperiode – historien før historien.

Af Kasper Risbjerg Eskildsen, ph.d., Carlsberg-stipendiat ved Institut for Historie, KU.

Det historievidenskabelige begreb *forhistorie* henviser i dag til den historie, der tidsmæssigt går forud for den historie, som vi har skriftlige kilder til. På universiteter og museer dækker sondringen mellem forhistorie og historie normalt over en praktisk og fagmæssig arbejdsdeling mellem historikere, der arbejder i arkiver og biblioteker, og arkæologer, der i det mindste ind i mellem må grave i jorden efter deres kilder. Skønt arkæologerne også blander sig i den nyere historieskrivning, plejer historikerne pænt at holde sig fra forhistorien.

Arbejdsdelingen mellem historikere og arkæologer afspejler en vigtig videnskabs-historisk udvikling i begyndelsen af det 19. århundrede. Etymologisk stammer fagbegrebet *forhistorie* også fra denne tid. *Vorgeschichte* optræder for første gang på tysk hos Karl Ritter i 1822.¹ På fransk blev *pré-histoire* først benyttet af en kurator ved museet i Narbonne i 1833, og på engelsk introducerede Daniel Wilson *prehistory* i 1851.² Denne sene introduktion af begrebet skyldes ikke, at man ikke tidligere havde beskæftiget sig med den skriftløse del af historien, men at forhistorien først her blev adskilt fra den øvrige historieskrivning og accepteret som en særskilt periode, der krævede sin egen særegne undersøgelsesmetode.

Arbejdsdelingen mellem historikere og arkæologer har også præget forhistoriens forhistorie eller, om man vil, arkæologiens vidensarkæologi. De fleste der har beskæftiget sig med emnet har undersøgt tidlige

fortolkninger af udgravninger og jordfund frem for, mere overordnet, ideer og metoder til beskrivelse af den skriftløse historie.³ Kilderne til fortællingen om forhistoriens fremkomst er velkendte, men de bliver sjældent læst ud fra dette perspektiv. Man betragter dem som vigtige landevinger inden for filosofi, antropologi, ret eller historie, men som betydningsløse for udviklingen af en særskilt arkæologisk fagvidenskab. Denne antages nærmest, som guldhornene i Adam Oehlenschlägers berømte digt fra 1803, at være sprunget af jorden selv.

Sekulariseringen af historien

Den vigtigste ide- og videnskabshistoriske forudsætning for skabelsen af forhistorien var Renæssancens kritik af den bibelske historieskrivning. Så længe Første Mosebogs skabelsesberetning blev taget for pålydende, var hele historien omkranset af den bibelske fortælling, og ingen del af historien var derfor skriftløs. Først da den kristne historieforståelse begyndte at miste terræn, blev det nødvendigt at finde nye forklaringsmodeller for menneskehedens tidligste historie. Historien om skabelsen af forhistorien er således også historien om historiefagets sekularisering. I historiefaget, som på de fleste andre vidensfelter, var sekulariseringen ikke resultatet af nogen enkeltstående opdagelse. Det var en næsten umærkelig proces, hvor tekstkritiske lærde gradvist afmonterede de sejlivede myter og forestillinger, der havde holdt den kristne historiefortælling sammen, og bibelexegesen

mistede forklaringskraft på flere og flere områder.⁴

Den vigtigste drivkraft i sekulariseringen af menneskehedens tidligste historie var imidlertid ikke den kritiske filologi, men 1600-tallets rationalistiske naturrettsbevægelse. Filologien såede tvivl om skabelsesberetningens troværdighed. Allerede omkring 1640 kunne den franske calvinist Isaac La Peyrère således benytte selvmodsigelser i det Gamle Testamente til at udvikle en omfattende teori om et pre-adamitisk folk, der skulle have befolket jorden i årtusinder før Gud skabte Adam og Eva.⁵ Men det var naturretsteorien, der støbte det historiefilosofiske fundament for en selvstændig – uafhængig af åbenbaringen – behandling af den skriftløse historie.

Hypotesen om den naturlige tilstand

Af særlig betydning for skabelsen af forhistorien var Thomas Hobbes' *Leviathan* fra 1651. I bogen beskrev Hobbes menneskehedens naturlige tilstand (*The Naturall Condition of Mankind*), der manglede enhver form for samfund og øvrighed, og hvor den enkelte blot fulgte sine drifters naturløve. Denne naturlige tilstand førte automatisk til alles krig mod alle og derfor til udsejttelsen af al menneskelig kultur:

”I en sådan tilstand er der ingen plads til arbejdsomhed, da frugten heraf er usikker. Derfor er der ingen kultur på jorden, ingen navigation eller brug af varer der skal indføres over havet, ingen store bygninger, ingen transportmidler eller transport af ting der kræver nogen kraft, ingen viden om jordens overflade, ingen opregning af tid, ingen kunst, ingen litteratur, intet samfund, og, værst af alt, stadig frygt og fare for pludselig død. Menneskets liv er ensomt, fattigt, usselt, dyrisk og kort”.⁶

For Hobbes var naturtilstanden endnu kun hypotetisk. Den var hverken begyndelsen eller normaliteten, men et undtagelsestilfælde, der aldrig havde eksisteret i sin ekstreme form. Tilstanden opstod i det særlige tilfælde, hvor der ingen øvrighed fandtes, og ville straks opløses på grund af menne-

Verden og historien omkranset af den bibelske fortælling. I midten af kortet ses Jerusalem hvor Jesus blev korsfæstet. Øverst ses Adam og Eva i Edens Have. Over kortet står den genopstandne Jesus, som verdensdommer, med jordkloden i sin hule hånd. Engelsk verdenskort fra sidste halvdel af det 13. århundrede.

skets naturlige stræben mod selvopretholdelse. Når Hobbes blev grundlæggeren af den moderne historieskrivning om den skriftløse historie, var det således ikke fordi han selv beskæftigede sig med den, men på grund af hans metodiske fornyelse og klarhed. Ved hjælp af en række grundlæggende mekaniske lovmæssigheder udledte han, hvordan samfund, religion og kultur nødvendigvis måtte udvikle sig væk fra den trøstesløse naturtilstand.

Fra hypotese til forklaringsmodel

Hobbes' mekaniske metode blev hurtigt anvendt til forklaring af menneskeslægtens tidligste historie. Allerede hos Hobbes' filosofiske efterfølger og modstander, John Locke, skiftede naturtilstanden betydning fra undtagelsestilstand til begyndelsepunkt. I *Two Treatises of Government* fra 1690 introducerede Locke en naturtilstand

(*State of Nature*), der i modsætning til Hobbes naturlige tilstand var en frihedstilstand. Ifølge Locke ville menneskene i naturtilstanden, takket være den universelle menneskelige fornuft, alle indse nødvendigheden af et fælles sæt af regler for ordentlig opførsel, kaldet naturretten, og derfor leve i fred med hinanden.

Lockes tilstand var dog ikke meget mere stabil end Hobbes'. Individets ret til at beskytte sig selv og sin ejendom ville hurtigt føre til overdrivelse og uretfærdighed. Naturtilstanden ville forandre sig til en krigstilstand, og menneskene måtte, for at undgå krigens ulykker og vilkårlighed, samle sig i samfund. I disse ville krigstilstanden ophæves, da den individuelle ret til hævn forsvandt og en fælles autoritet sattes til dommer.

For Locke var udviklingen, som nævnt, ikke kun hypotetisk, men en sandsynlig beskrivelse af hvorledes de første samfund udviklede sig. I de tidligste tider levede menneskene i frihedstilstanden. Skønt allerede Adam og Eva blev agerbrugere, så var der i begyndelsen rigeligt med jord og ingen grund til strid. Men efterhånden som befolkningen voksede og jorden blev opdyrket, blev ejendomsretten en trussel imod freden. Ifølge Locke havde det dog aldrig været Guds mening, at menneskene skulle forblive i frihedens urtilstand. Ikke kun menneskeslægtens størrelse, men også dens behov og den af Gud påbudte arbejdsomhed drev nødvendigvis udviklingen fremad. Lockes gyldne tidsalder var ikke urtiden, men de første demokratiske og frie samfund, der endnu ikke var spolerede af tom ambition og havesyge.

Naturrettens præmisser

Hvis naturtilstanden var skriftløs, hvad til lod så Hobbes og Locke at skrive dens historie? Både Hobbes og Locke forholdt sig til dette spørgsmål og begge gav samme svar. Deres modeller var baseret på tiltro til den universelle fornuft og menneskets muligheder for at finde de mest rationelle løsninger på dets problemer. Mennesket havde

altid været grundlæggende, som det var i det 17. århundrede – sprunget af herrens skaberværk i fuldkommenhed, med fornuft, sprog og vilje. I stedet for teologisk var deres historiesyn antropocentrisk: centreret omkring mennesket og dets evne til forme historien i sit eget billede.

Hobbes og Locke tilbød også en række beviser og argumenter for menneskenaturens uforanderlighed. For det første, at menneskeheden havde et fælles udspring i skabelsen og nedstammede fra et par. For det andet, at man kunne observere de mennesker, der engang var indtrådt i samfundstilstanden, og se hvorledes de samme mekanismer gentog sig overalt i dagligdagens mikrokosmos. For det tredje, at man endnu kunne finde folk i de nyopdagede kolonier, der levede i eller nærved naturtilstanden. Hobbes nævnte kort at mange indfødte i Amerika levede i en tilstand nær naturtilstanden og hos Locke udgjorde de amerikanske indianere en stadigt tilbagevendende reference til de tidligste tider. I sit afsnit om indførelsen af pengeøkonomien, erklærede han ligefrem: "I begyndelsen var hele verden således *Amerika*".⁷

Fra naturret til kulturhistorie

Med Hobbes og Lockes mekanisk-naturretslige modeller blev grunden lagt for den skriftløse histories kulturhistorie. Dette grundlag bestod delvis i den nye metodisk indgangsvinkel til historien, delvis i åbningsen af et helt nyt genstandsfelt. Med kulturhistorien fulgte imidlertid også et gradvist opgør med naturretens universelle forklaringskraft og overgangen til en ren udviklingstanke.

Særligt vigtigt for denne udvikling var Voltaires stort anlagte værk *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, påbegyndt i 1740. Ligesom Hobbes og Locke antog Voltaire, at mennesket som udgangspunkt besad en Gudgiven fornuft og en række fundamentale drifter. Da naturen endvidere var ens overalt måtte menneskene nødvendigvis nå frem til de samme fejl og sandheder, samt kende til de samme naturlove. Men-

Historien som en evig kamp mellem sandhed og fordomme, frihed og undertrykkelse. Under den franske revolution efterlignede Jakobinerne antikkens befriede galejslaver og bar den røde frygiske hue som et symbol på deres nyvundne frihed. Teksten erklærer: "Det franske folk erkender det højeste væsen og sjælens udødelighed". Dekret af den 7. maj 1794.

neskets udgangspunkt var imidlertid langt mere begrænset hos Voltaire end hos Hobbes og Locke.

Indledningsvis i bogen brød Voltaire fuldstændigt med den bibelske skabelsesberetning, og benægtede at mennesket overhovedet skulle nedstamme fra et par. Forsynet havde ladet forskellige folk skyde op på forskellige kontinenter, ligesom uensartede træer eller buske var opstået overalt på kloden. Derfor kunne man heller ikke antage nogen oprindelig viden eller fælles kundskaber givet fra Gud til Adam. Hvor Lockes urbefolkning var rationelle agerbrugere, så levede Voltaires i en dyrisk tilstand (*l'état de brutes*) – udelukkende beskæftiget med tilfredsstillelsen af basale behov, uden kendskab til andet end krop og materie, uden sprog, kultur eller sæder. De strej-

fede omkring i urtidens uendelige skove og hentede næring fra vildtgroende frugter og bær. Denne tilstand var dog ikke helt så slem som Hobbes' naturlige tilstand. Ifølge Voltaire påbød naturen nemlig kærligheden mellem mand og kvinde, forældre og børn. Selv i de første kaotiske tider tilbød familien således et fælles holdepunkt.

Vejen væk fra den dyriske tilstand blev banet af den evige episke kamp mellem fornuft og ufornuft, sandhed og fordomme. Kulturhistorien var først og fremmest historien om oplysningens mange sejre og nederlag. Selv Lockes korte beskrivelse af samfundenes opståen gav flere informationer om urtidens livsbetingelser end Voltaires mange sider. Samfundsudviklingen blev ikke, som hos Locke, udløst af manglen på jord, ejendomsrettens udbredelse

eller pengenes indførsel, men af menneskeåndens stadige kamp for befrielse og det modsvarende misbrug af åndens frembringelser. Ønsket om forståelse førte til opfindelsen af religion, religionen til præstevælde, præstevældet til tyranni, tyranniet til monoteisme, osv.

Voltaires historie var imidlertid ikke nogen ren udviklingshistorie. Kampen mellem fornuft og ufornuft bød på såvel tilbage-skridt som fremskridt. For Voltaire, som for Hobbes, var forhistorien derfor ikke nogen særskilt periode, men en tilstand der til enhver tid kunne komme tilbage. Tiden ville komme, mente han, hvor de vilde havde operahuse og europæererne vendte tilbage til indianerdansen.⁵

Bruddet med naturretten

Det epokegørende værk i skabelsen af en særskilt forhistorisk periode var således ikke Voltaires kulturhistorie, men Jean-Jacques Rousseaus berømte essay *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* fra 1755. Ifølge Rousseau var de første mennesker grundlæggende anderledes end de moderne. Mennesket var ikke én ting, men skabt til altid at forandre sig og tilpasse sig nye omgivelser for at sikre sin overlevelse. Denne manglende stabilitet i menneskenaturen kaldte Rousseau evnen til fuldkommenhed (*perfectibilité*). En fuldkommenhed der imidlertid ikke havde nogen moralsk betydning og i sig selv var målløs.

De første mennesker var tilpasset naturen. De strejfede alene rundt i verdens skove, stadigt omgivet af farer, uden sprog eller beskyttelse, uden viden eller forstand, uden venner eller fjender. Selv Voltaires familiesammenhold var dem frarøvet og begrænset til den tilfældige dyriske parringsakt. Hvad naturmenneskene manglede i civilisation og indsigt, besad de imidlertid i naturbegavelse. De kunne løbe hurtigere og kaste længere. De havde bedre sanser og førte et sundere liv. De var ufordærvede, uden ambition, og fuldt ud tilfredse med det liv som naturen tilbød dem. Denne ur-

tilstand hvilede i sig selv, da de vilde – blot for moderne rationalitet og behov – ingen grund havde til at ændre deres levemåde.

Bevægelsen væk fra urtilstanden var derfor ikke bevidst, som for Hobbes, Locke og Voltaire, men blot det sidste led i en række af kausale begivenheder. Som Rousseau dramatisk udtrykte det om indførelsen af ejendomsretten:

”Den første, der indhegnede et stykke land og derom sagde, *det er mit*, og fandt mennesker der var enfoldige nok til at tro ham, blev den sande grundlægger af det borgerlige samfund. Hvor mange forbrydelser, krige, mord, lidelser og rædsler kunne ikke være sparet menneskeheden, dersom en havde oprykket pælene eller dækket grøften og råbt til sine ligesindede: Vogt jer for at lytte til denne bedrager. I er fortabte hvis I glemmer at frugterne tilhører alle og jorden ingen! Men med stor sandsynlighed var tingene allerede kommet til det punkt, hvor de ikke længere kunne forblive som de var. For denne ide om ejendomsretten afhænger af så mange tidligere ideer, der kun kunne opstå lidt efter lidt, at den ikke formede sig på en gang i menneskeånden”.⁹

Ligesom Locke anså Rousseau befolkningstilvæksten som det første led i udviklingskæden væk fra naturtilstanden. Den gradvise udbredelse over jordkloden og stigende mangel på føde krævede opfindsomhed og nytænkning. Langs floder og ved kyststrækninger opfandt man net og fiskekroge, i skovene pil og bue, i de kolde egne i norden måtte man dække sig med pels. Efterhånden opdagede menneskene også visse fordele ved at samarbejde om jagten, og langsomt begyndte de ved skrigen og råben at udvikle en slags sprog. Med forstandens fremskridt lærte de at forarbejde materialerne omkring sig, de skabte hårde og skarper stenøkser og begyndte at bygge hytter frem for at sove på jorden.

Med den faste bolig kom både ejendomsretten og familien, og med familien opstod det finere følelsesliv: kærligheden til børn og ægtefælle. Det fastboende liv førte ef-

terhånden også, gennem de sæder og vaner som klima og livsform påbød, til skabelsen af kulturelle fællesskaber. Menneskene blev langsomt tamme og begyndte at sammenligne sig med hinanden. Gennem sammenligningen opstod forfængelighed og foragt, skam og nid. Men endnu var alt dog ikke tabt.

Menneskehedens virkelige syndefald skete med opdagelsen af metalforarbejdning og landbrug. Indtil da kunne enhver tilfredsstillende sine egen behov og var endnu fri og uafhængig. Men med jern og korn kom arbejdsdelingen. Med arbejdsdelingen kom ejendomsretten til genstande produceret af andre end en selv. Med den nye ejendomsret kom uligheden og forskellen mellem væren (*être*) og synes (*paraître*) – den ægte og den forestillede virkelighed. Den naturlige selvished blev erstattet af den perverterede egenkærlighed. En fundamental linie var trukket gennem historien, der når den en gang var overskredet ikke mere tillod nogen tilbagevenden. De ædle vilde og metalalderens fordærvede mennesker var væsensforskellige skabninger.

Udvikling og fremskridt

Rousseau krævede modsvar. Han udfordrede forestillingen om den uforanderlige menneskenatur – enheden i historien – og derved såvel det naturretslige som det kristne verdensbillede. Han satte spørgsmålstegn ved om menneskelig udvikling overhovedet var meningsfuld eller ønskværdig. Overalt i Europa udløste bogen reaktioner, men disse var i sig selv med til at fastslå udviklingstanken, kappe snoren over til den filosofiske universalisme og binde historiens begyndelse til en mere eller mindre nøgen naturtilstand.

Ét sådant forsøg på at redde historiens mening var den schweiziske oplysningsfilosof Isaak Iselins *Über die Geschichte der Menschheit* fra 1764. I bogen tog Iselin direkte stilling til Rousseaus udfordring. Som det første afviste Iselin at menneskets naturlige tilstand var det ensomme og dyriske liv, som Rousseau beskrev. Godt nok med-

gav han, at enkelte stammer i Sydamerika og på Grønland skulle leve således, men han afviste at naturen havde bestemt dem til at forblive i denne tilstand. I sit opgør med Rousseau overtog Iselin imidlertid en betydelig del af sin modstanders grundantagelser. Iselins argument for, at mennesket ikke ville blive i naturtilstanden, var således ikke længere naturretens gamle fornuftsargument, men ideen om fuldkommenhed. Iselin var sig bevidst, at han havde overtaget begrebet fra Rousseau, men han gav det en ikke uvæsentlig drejning. Hos Rousseau var der tale om en evne (*faculté*), hos Iselin om en drift (*Trieb*) mod fuldkommenhed. Ikke tilpasning, men søgen fremad var menneskets sande natur:

”En almen naturlov synes således at holde dyrene inden for den umiddelbare sansnings snævre grænser og til forventningen om meget få tilsvarende tilfælde. En ligeså almen naturlov driver sandsynligvis menneskene til at hæve sig over disse begrænsninger og stige til stadigt højere grader af fuldkommenhed. I sjælen fremavler hver tanke en anden tanke og hvert ønske et andet ønske”.¹⁰

Udviklingen var ikke frivillig eller bevidst. Iselin medgav Rousseau, at fremskridtet ikke var udtryk for noget valg eller nogen rationel beslutning, men fulgte uforanderlige naturlove. Hos Iselin fik udviklingen imidlertid igen moralsk betydning. Naturlovene og driften mod fuldkommenhed ville langsomt skabe de samme resultater, som fornuften tidligere skabte hos Locke og Voltaire. Menneskets sanselige nydelse af tingene ville skabe følelsen af værdi, fra denne kom ejendomsretten, der igen udløste de ”første kim af fornemmelsen for retfærdighed, og driften mod dommerembedet”,¹¹ osv. Udviklingen kunne hæmmes eller helt bremses af ugunstige naturforhold eller isolation, men før eller siden måtte den skride videre fremad.

Et andet forsøg på at give historien ny mening var Johann Christoph Adelungs *Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts* fra 1782. Heller

ikke hos Adelung evnede mennesket at erkende sin betydning for den historiske udvikling, og Voltaires dikotomi mellem fornuft og ufornuft var igen erstattet af Rousseaus mellem kultur og natur. Grundlinien i historien var, ifølge Adelung, menneskets gradvise udfoldelse af sit indre potentiale gennem kulturens langsomme besejring af naturen:

”Kultur er for mig overgangen fra den mere sanselige og dyriske tilstand til samfundslivets tætte forbindelser. Den fuldstændigt sanselige, følgelig fuldstændigt dyriske tilstand, den sande naturtilstand er fraværet af al kultur, og jo mere samfundsforbindelserne nærmer sig denne tilstand, desto ringere og svagere er også kulturen. Til kulturen hører først og fremmest fem dele: 1. Livsstyrkens aftagen og forfinelsen af den dyriske krop (...) 2. De sanselige og dunkle begrebers, og deres herredømmes, langsomme aftagen, og 3. de klare begrebers ligeså langsomme tiltagen, eller den fornuftige erkendelse og dennes herredømme over de forrige. 4. Sædernes forfinelse og formildelse, og 5. i de højere grader af kultur, smagens dannelse”.¹²

Denne stadige tiltagen i kultur og aftagen i natur udsprang af befolkningstilvæksten. Tætheden mellem mennesker og den deraf påkrævne socialisering var kulturens skaber. Forsøgte en nation at hæve sig til et kulturniveau, der ikke modsvarede af dens befolkningsmængde, var den tvunget til undergang. Tiltog befolkningen i et område ville kulturen automatisk følge efter. At kulturen altid havde udviklet sig fremad, skyldes således, at menneskeslægten siden de første dage til stadighed var vokset. Hermed mente Adelung også at have fundet det endelige argument for, hvorfor Gud skabte mennesket i Rousseaus dyriske tilstand. Havde det været Guds ønske, at de første mennesker skulle have kultur, så havde han ikke kun skabt et par, men et helt samfund. Hvor Iselin endnu havde en vis tiltro til menneskets evner til selv at løfte sig, blev udviklingen hos Adelung udelukkende et resultat af ydre faktorer. Den skriftløse hi-

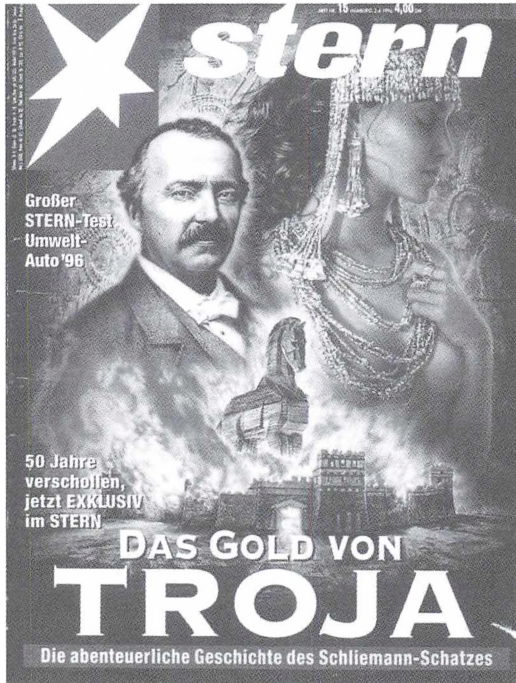
storie var ved at miste sin naturretslige underbygning.

Historie uden forhistorie

Problemet med alle Oplysningstidens rekonstruktioner af den skriftløse historie var naturligvis, at de var fuldstændig uden vidnesbyrd fra de fortidige mennesker selv. De gjorde op med den bibelske ramme om historien, men erstattede den blot med en tilsvarende antropocentrisk rammefortælling.

Med Rousseaus relativisering af menneskenaturens og introduktionen af udviklingstanken begyndte fundamentet under de komparative analyser imidlertid at skrیده. Hvis mennesket var bestemt til hele tiden at forandre og udvikle sig, så kunne de vilde folk også ændre sig uafhængigt af europæisk påvirkning, og hvordan kunne man så vide, hvem der befandt sig i den sande naturtilstand og hvem der var de sande oprindelige mennesker? Hvis de vilde folk også havde historie, men denne historie blot var utilgængelig på grund af manglen på skriftlige kilder, så kunne de amerikanske indianere befinde sig på et hvilket som helst tænkeligt udviklingsstade. Ingen kunne vide om de var i stilstand, forfald eller fremgang. Hvor Hobbess, Locke og Voltaire endnu kunne benytte de vilde folk som kilder til de første tider, så var dette ikke længere muligt for de historikere og filosoffer, der kom efter Rousseau. Hos dem blev verdens skriftløse folk reduceret til at være illustrationer af niveauer på en allerede fastlagt plan.

Enkelte forfattere forsøgte at omgå problemet med kreative lappeløsninger. Iselin foreslog, for eksempel, at flytte den oprindelige naturtilstand fra de amerikanske skove til Grønlands isflager, hvor de barske naturomgivelser bremsede udviklingen. Men hvem kunne vide med sikkerhed, at isflager og kulde umuliggjorde ethvert fremskridt? At grønlænderne ikke havde historie? Da Immanuel Kant i 1786 udgav sit lille skrift *Mutmaßlicher Anfang der Menschengeschichte* var det med en klar advar-

I 1872 fandt den tyske eventyrer, Heinrich Schliemann, ruinerne af Homers Troja. Ligesom arkæologiens danske fader, Christian Jürgensen Thomsen, var Schliemann handelsuddannet og drevet af en romantisk trang til at genopleve fortiden gennem jordens skjulte skatte. Hans opdagelse beviste imidlertid at Troja virkelig havde eksisteret og ikke blot, som det var almindeligt antaget blandt 1800-tallets historikere, var et produkt af den digteriske fantasi. Amatøren Schliemann bragte således Troja tilbage til fagvidenskaben og historieskrivningen. Over hans person hviler dog stadig et romantisk skær. Forside af det tyske ugeblad Stern, den 3. april 1996.

sel om at denne kun kunne være hypotetisk. Et filosofisk gætværk baseret på tesen om menneskets universelle natur, der langt fra kunne gælde som rigtig historie, for "at lade en historie opstå udelukkende på basis af formodninger [*Mutmaßungen*] synes ikke meget bedre end at lave udkastet til en roman".¹³

Den løsning der synes oplagt for os, nemlig at grave i jorden, forekom dengang mindre tillokkende. Skønt der i 1700-tallet fandtes rigeligt med antikvarer, der indsamlede og udgravede, så stod den historiske og filosofiske skoletradition, dengang som i dag,

med begge ben solidt placeret i den humanistiske litterære arv. Historien var noget man læste sig til, og inddrog man genstande, var det som illustrationer til de skrevne kilder. Skønt ideen om en menneskelig kulturhistorie baseret på teknologisk udvikling hos flere – i særdeleshed hos Rousseau – spillede en rolle, forblev denne hypotetisk afledt af menneskelige egenskaber og handlingsmønstre. Uden denne antropocentriske ramme om historien var den skriftløse historie utilgængelig.

Da den 80-årige Leopold von Ranke i 1870'erne opsummerede sit livsværk og påbegyndte sin store *Weltgeschichte*, havde de filosofiske spekulationer om den skriftløse historie for længst tabt faghistorikernes interesse. Den kritiske historieskrivnings fader kunne således nøjes med en kort indledning, hvor han afviste alle filosofiske, usaglige og uvidenskabelige gætterier om menneskehedens første tider. Værkets første ord lød:

"Jorden var blevet beboelig og den blev beboet. Folkene var adskilte og stod i mangfoldige forbindelser til hinanden. De besad begyndelsen på kultur, længe før skriften blev opfundet. Men til denne alene er historien dog henvist. Den kan kun påtage sig, hvad den formår at nå med dennes midler. Hvorledes skulle historieskriveren vove at afdække urtidens hemmeligheder, altså menneskenes forhold til Gud og naturen? Man må overlade disse problemer til naturvidenskaben og den religiøse opfattelse. ... Historien begynder først når levnene bliver forståelige og troværdige skriftlige kilder foreligger".¹⁴

Forhistorie uden historie

Med historiefagets videnskabeliggørelse var den skriftløse historie blevet videnskabeligt hjemløs.¹⁵ Den var stadig dyrket af antikvarer og romantiske fantaster, men blev fortrængt fra den institutionaliserede historie og affærdiget som utilgængelig. En uoverskuelig mængde af indsamlede stenøkser, pilespidser, rustne jernsværd, bronzesmykker og potteskår var således blevet

udstødt fra fagvidenskaben og overladt til drømmere og amatører.

En af de mest indflydelsesrige af disse amatører var københavneren Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865).¹⁶ Thomsen blev født i 1788 som søn af en rig grosserer. Han fik i sin ungdom en grundig handelsuddannelse med kendskab til de moderne sprog, men besøgte aldrig noget universitet. Hele sit liv igennem forblev han fremmed for det akademiske miljø og ernærede sig i stedet ved indtægterne fra faderens firma. Trods dette blev Thomsen i 1816 udnævnt til sekretær i Den Kgl. Commission til Oldsagers Opbevaring. Kommissionen var blevet stiftet i 1807 for sikre indsamlingen af oldsager fra hele landet og besad en af de største forhistoriske samlinger i Europa.

Når Thomsen ofte er blevet betragtet som den arkæologiske videnskabs fader, skyldes det ikke mindst hans inddeling af den skriftløse historie i stenalder, bronzealder og jernalder. I perioden 1818-20 opstillede han hele den nordiske oldsamling efter disse principper og i 1849 fik han foranstaltet stiftelsen af verdens første egentlige etnografiske museum som parallel til de nordiske samlinger. Tredeelingen var grundstammen i Thomsens forsøg på at rekonstruere historien udelukkende ud fra materielle levn. Den gav således startskuddet til en selvstændig arkæologisk videnskab med sin egen teoribygning, undersøgelsesmetode og fagtradition. Ligesom filosoffer og historikere havde frigjort sig fra forhistorien, kunne forhistorikerne nu påbegynde frigørelsen fra filosofien og historien. Thomsens nyopstilling af samlingerne, samt hans lille indføring i *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* fra 1836, regnes derfor normalt for den moderne arkæologis dåbsattest.

Set i forhold den *historiefilosofiske* tradition var Thomsens kronologiske inddeling af redskaber i sten, bronze og jern imidlertid ikke videre opfindsom. Sammen med genstandene havde Thomsen overtaget en del gammelt tankegods fra Oplysningstiden,

som nu var blevet kastet på historievidenskabens og fagfilosoffernes køkkenmødding, og den tredelte udvikling af redskaber var en af dem. En lignende udviklingsmodel var for eksempel blevet foreslået af den franske lærde Antoine-Ives Goguet, hvis populære lærdoms- og teknologihistorie udkom på dansk i 1768 under titlen *Undersøgninger om Lovenes, Kunsternes og Videnskabernes Oprindelse og deres Fremgang hos de gamle Folk*. Thomsens sammenstilling af de forhistoriske og de etnologiske genstande viste også tydeligt, hvor påvirket han var af det forrige århundredes antropocentriske tankegang. Ligesom Hobbes, Locke, Voltaire og Goguet var han overbevist om, at menneskene altid og overalt grundlæggende var ens, og kunne derfor slutte fra livet i fjerne egne af verden til livet blandt Nordens urbefolkning.

I historiefilosofisk sammenhæng bestod Thomsens egentlige fornyelse hverken i udviklingstanken eller metoden, men i en tæt sammenknytning mellem materielle levn og menneskelig kultur. En særlig materialistisk variant af Oplysningstidens tankekonstruktioner, der tillod ham at slutte direkte fra pilespidser og flinteøkser til fortidens tanke- og levemåde. Ifølge Thomsen udviklede mennesket sig nødvendigvis over et vist antal kulturelle trin. Hvis de fysiske omgivelser i øvrigt var ens, ville man på hvert kulturtrin frembringe de samme materielle levn. Fra de materielle levn kunne man således slutte sig tilbage til deres kulturtrin. Eksempelvis svarede de første nord-europæiske folk – ikke overraskende – til de amerikanske indianere. Begge var krigerske, levede i skove og de havde ikke metal.

For Goguet havde brugen af materialer kun haft mindre interesse. Han startede sin bog med udviklingen af love og samfund og brugte flere sider på udviklingen af landbrugskunsten end på de materialer som landbrugsredskaberne var fremstillet af. Thomsen derimod gjorde brugen af materialer til den skriftløse histories rygrad. Bearbejdelsen af sten, jern og bronze var ikke

blot en underordnet del af kulturens mangfoldige udvikling, men udviklingens omdrejningspunkt. De var bestemmende for folkets kulturstade og navngav de tidsaldre, som den skriftløse historie kunne inddeles i. Selv uden de skriftlige kilder kunne Thomsen således skrive den skriftløse histories historie, da stenøkser og bronzehjelme i sig selv afslørede fortidens åndelige verden. Hvor Ranke forsigtigt advarede imod at reducere historieskrivningen til "fantasier og filosofier" og at "kun kritisk udforsket historie kan gælde som historie"¹⁷, så kunne Thomsen begejstret berette om sine jordfund:

„De lade os stige op til vort Nordens Urfolk, de lade os leve Fædrenes Liv igjen, vandre og færdes imellem dem. En Gravhøi, en eenlig Steenkreds, et Steenredskab eller en Metal-Prydelse, opgravet af det skjulte Gravkammer, giver os et mere levende Billede af Oldtiden end enten Saxo eller Snorre, Eddaerne eller Taciti Germania“.¹⁸

Historien før historien var skabt.

Kasper Risbjerg Eskildsen

¹ Art: Vorgeschichte og Vorgeschichtlich. Rudolf Meisner (red.): *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grim und Wilhelm Grim*, vol. XII 2. Leipzig 1951, sp. 1104-1106.

² Glyn Daniel: *A Short History of Archaeology*. London 1981, s. 48.

³ For en sådan udgravningsfikseret historieskrivning se for eksempel Barry M. Marsden: *Pioneers of Prehistory: Leaders and Landmarks in English Archaeology*. Ormskirk 1984, og Glyn Daniel og Colin Renfrew: *The Idea of Prehistory*. Edinburgh 1988. Særligt om opgøret med den bibelske tidsregning se Donald K. Grayson: *The Establishment of Human Antiquity*. New York 1983. En undtagelse er Orla W. Jensen, *Historiska Forntider. En arkeologihistorisk stu-*

die över 1000-1600-talens ideer om forntid och antikviteter. Göteborg 1999, og samme, *Forntid i historien. En arkeologihistorisk studie af synen på forntid och forntida lämningar från medeltiden til och med förupplysningen*. Göteborg 2002.

⁴ For en klassisk gennemgang af den tekstkritiske tradition se Rudolf Pfeiffer: *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*. Oxford 1976.

⁵ Anthony Grafton: *Defenders of the Text: The Tradition of Scholarship in an Age of Science, 1450-1800*. Cambridge, Mass. 1991, s. 204-213.

⁶ Thomas Hobbes: *Leviathan or the Matter, Forme, & Power of a Common-Wealth Ecclesiastical and Civill*, New York 1997, kap. XIII, s. 70.

⁷ John Locke: *Two Treatises of Government. A critical edition with an introduction and apparatus criticus by Peter Lasslet*. Cambridge 1970, kap. 5. § 49, s. 319.

⁸ Friedrich Meinicke: *Die Entstehung des Historismus*. Leipzig 1946, s. 100.

⁹ Jean-Jacques Rousseau: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. Paris 1965, s. 87.

¹⁰ Isaak Iselin: *Über die Geschichte der Menschheit*, vol. I. Zürich 1768, s. 131.

¹¹ *Ibid.*, s. 163.

¹² Johann Christoph Adelung: *Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechtes*. Leipzig 1782, Vorrede.

¹³ Immanuel Kant: *Werke in Sechs Bände*, vol. VI. Darmstadt 1964, s. 85.

¹⁴ Leopold von Ranke: *Weltgeschichte*, vol. I. Leipzig 1895, 3-4.

¹⁵ For den danske udvikling, se også Anne Katrine Gjerløff: Syn for sagn. Dansk arkæologi og historie i 1800-tallet. *Historisk Tidsskrift*, 99, 2, (1999), s. 406-445.

¹⁶ Om Thomsen se i øvrigt Ulla Lund Hansen (red.): *Christian Jürgensen Thomsen 1788 – 29. december – 1988*. København 1988, og Jørgen Jensen: *Thomsens museum: historien om Nationalmuseet*. København 1992.

¹⁷ Ranke 1895, s. 5.

¹⁸ Christian Jürgensen Thomsen: *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed*. København 1836, s. 28.

Med rod i Brasilien

De hollandske ekspansionsforsøg i Sydamerika rummer beretningen om en kolonial erobrere, der har status som nationalhelt i det land, han forsøgte at underkaste sig, om en dødeligt giftig plante, der blev et af tropernes vigtigste næringsmidler, og om endnu et par sære sager i danske samlinger.

Af Michael Sterll, mag. art., Botanisk Museum

Troels Myndel Pedersen i taknemmelig erindring.¹

Imellem sidste årgangs bagsider optrådte i august-nummeret en omtale af Georg Marcgraves (1610-44) brasilianske herbarium på Botanisk Museum smukt suppleret af forsides gengivelse af titelkøberet til samme herres brasilianske naturhistorie.

Nu kan en sådan kort fremstilling let opfattes som udtryk for en fagidiots fascination, og en bagside giver ikke plads til fordybelse. Men det hollandske forsøg på at underlægge sig en stor del af Sydamerika er et så betydningsfuldt kapitel i såvel verdensdelens som i Europas historie, at det fortjener uddybning. At denne korte episode ydermere har sat sig dybe spor i danske samlinger, der i dag rummer en stor del af det mest betydningsfulde kildemateriale, kan kun yderligere stimulere.

For en nutidig videnskabshistoriker er det ikke blot vigtigt at fortælle en videnskabs historie, men også at inddrage den i den generelle historicitet. At læse fortiden i nutidens lys med henblik på forestillinger om fremtiden. Mens tyranners og koloniherrers statuer væltes Verden over, står den centrale hovedskikkelse i den hollandske erobring af Brasilien fortsat respekteret på sin sokkel på torvet i hovedstaden for sit sære, men virkelige fantasirige. I min fremstilling vil naturhistorien få sin plads imellem historiens "virkelige" aktører, mens jeg vil afholde mig fra Brasiliens almindelige historie i den koloniale periode.

Baggrunden for det gamle herbariums tilblivelse var det eventyr, som det unge

hollandsk-vestindiske kompagni kastede sig ud i i årene imellem 1622 og 1661. Kompagniet var grundlagt året inden som en reaktion på det langt mere veletablerede ostindiske kompagnis opgivelse af Den nye Verden efter det forgæves forsøg på at finde en nordvest-passage til Østens rigdomme i 1609. Det nyetablerede kompagni satte sig så tidligt som i 1622 for at erobre "kongedømmet Brasilien" med henblik på at gennemføre en egentlig kolonisering, men i de første år fik erobringsforsøgene mest karakter af spektakulære sørøvereventyr. I 1624 gennemførte hollænderne en erobring af Brasiliens daværende "hovedstad", Salvador i Bahia, men mindre end et år efter havde en iberisk styrke på godt 12.000 mand udsendt af regeringen i Madrid tvunget dem tilbage. I 1627 forsøgte den farverige stratenrøver Piet Heyn – bemærk stavningen – et angreb på kystens byer, men måtte overgive sig og vende tomhændet hjem.² På hjemrejsen gennemførte Heyn sin største genistreg, da han opsnappede hele den spanske sølvflåde, der lå på rheden udenfor Matanzas ved Cuba. Fra at have været noget af et fallitbo blev det unge kompagni pludselig en lukrativ investering. Dog uden at der af den grund kom nogen kolonisering i gang.

Først i 1630 kom det næste store erobringsforsøg, da Kompagniet erobrede nabobyerne Olinda og Recife i Pernambuco, og denne gang lykkedes det at fastholde grebet.

Det vestindiske Kompagnis interesse for den brasilianske kyst var skabt af periodens stigende marked for sukker. Rørsukker havde som vare været kendt i Europa siden

klassisk oldtid, hvor sukkerrør allerede var kulturplante på Ny Guinea. Planten kom i senmiddelalderen til Middelhavsområdet og blev introduceret på blandt andet Mallorca, Cypern og Sicilien. Senere spredte først og fremmest portugisere den via de atlantiske øer til Den nye Verden, hvor de frodige kystområder i tropisk og subtropisk Brasilien åbnede helt nye muligheder og stillede helt nye krav.

I de første år efter Pedro Álvares Cabrals opdagelse af det nye land havde det været noget af en skuffelse. Det var selvfølgelig yderst hensigtsmæssigt, at der lige dér, hvor den ideelle sejlroute imellem Europa og Indien knækkede, lå et område med sikre havne og rigelig adgang til forsyninger med frisk vand, frugt og grønt, kød og brænde. Men drømmen om guld og ædle stene var indtil videre ikke blevet indfriet. Landet fik navn efter sit den gang eneste eksportprodukt, rødtræ – *pau-brasil* – *Caesalpinia echinata* Lam. (Leguminosae), der have været kendt af europæerne siden 1400-tallet. I Europas tugt-, rasp- og forbedringshuse blev det raspet op til et varmt rødt farvestof til tekstiler, lakker og kosmetik. Det nye land blev således opkaldt efter træet og ikke omvendt.³

Allerede i det første halve århundrede havde sukkeret åbnet nye muligheder i Brasilien. Klimaet og jordbundsforholdene var ideelle – og er det fortsat. Igennem mange år kørte en stor del af Brasiliens bilpark således på alkohol produceret på sukkerrør. Læg dertil, at affaldet fra sukkerproduktionen også udnyttedes, kvaset forgæres og destilleres til brændevin – *cachaça*, fibrene går til papirindustrien og til fremstilling af isolationsmateriale eller blandet med melassen til kraftfoder, og selv det fine vokslag på bladene er yderst værdsat. Når danske sukkerdyrkere med gru tænker på fremtiden, er det ikke mindst brasiliansk konkurrence, der er Det store Dyr i Åbenbaringen.

For de første forsøg på at starte en større sukkerproduktion var arbejdskraften det helt store problem. Hverken de indvandrende portugisere eller de lokale indianere

var indstillede på velsignelsen af fast fysisk arbejde, men portugiserne havde svaret: Afrikanere. På den baggrund opstod Brasiliens nuværende, særegne befolknings sammensætning.

Den hollandske kolonisering var så langt fra gennemført med erobringen af de to byer. Sukkerproduktionen krævede et langt større område, og i de kommende år underlagde Kompagniet sig da også større og større dele af det allerede velopdyrkede opland. En sådan opgave kunne ikke løses af sørøverkaptajner, så de Heeren XIX – Kompagniets direktion – udså sig i 1636 den da kun 32årige, tyskfødte, militært uddannede greve Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679), og her ser det ud til, at de havde truffet det rette valg. Udover sine ubetvivlelige martialske færdigheder viste Johann Moritz sig at være en dreven politiker og en sleben diplomat, der tilmed havde et yderst vindende væsen. Han havde derudover en stor interesse for kunst og videnskab, og selv om der ikke vides meget om hans uddannelse udover det militære, må han have været velbevandret i såvel Thomas Mores som Erasmus' forfatterskab. Han blev udnævnt som "Guvernør, Kaptajn og General-Admiral for de erobrede områder med henblik på erobringen af de occidentale områder i Brasilien for Kompagniet med den samlede styrke til lands og til vands som Kompagniet tildeler",⁴ og han var ingen billig anskaffelse, hverken med gensyn til løn eller repræsentation. Men han havde en vision om at realisere Utopia, og i løbet af de kun små otte år, han styrede Pernambuco, lykkedes det ham – modsat så mange sære drømmere – næsten at realisere den. Han endte da heller ikke hverken på bålet eller under bøddeløksten, men som en højst estimeret prins og centrum for sit eget tyske fyrstendømme.⁵ Blandt de mere overraskende resultater af hans virksomhed er en lang række uvurderlige skatte fra Brasilien i danske museer og samlinger.

De hollandske bestræbelser forløb så nogenlunde efter planen frem til udbrud-

det af den såkaldte *guerra brasílica* i løbet af 1640, da portugiserne efter det reelle sammenbrud af det spansk-portugisiske dobbeltmonarki igen havde fået mulighed for at koncentrere deres interesse om Brasilien og de mulige indtægter herfra. Den væbnede modstand mod hollænderne kom dog ikke fra Portugal og heller ikke fra befolkningen i de to besatte byer, der var ganske udmærket tilfredse med Johann Moritz' styre. Det var landbefolkningen, indianere og bortløbne slaver, der med støtte fra beboere fra det langt sydligere Rio de Janeiro sammen med enkelte nytilkomne europæere, der udviklede denne særlige guerrilla efter mønsteret: Handl individuelt, slå til lokalt og forsvind i mængden! Men de små grupper af indianske stammekrigere, bevæbnede neger-slaver og portugisiske friskarer kunne trods alt ikke de første år stille meget op overfor de professionelle hollændere og deres indianske hjælpetropper. Oprørerne koncentrerede sig om at ødelægge produktionsapparatet og holdt sig fra de befæstede byer.

Omkring 1644 var Kompagniets økonomi blevet så belastet, at man så sig nødsaget til at hjemkalde general-guvernøren. I nåde, men uden pension. Kassen var tom! Resten af sine dage koncentrerede Johann Moritz sig derfor om sine tyske besiddelser og i de første år med godt resultat. Året efter var hollænderne tilbage, hvor de var begyndt, og de beherskede nu stort set kun Olinda og Recife, som efter den store, nyopførte bydel nu blev kaldt Maurícia. Guerrillaen gik mere og mere over til egentlige feltslag med de to slag ved Guararapes få kilometer fra Recifes centrum i henholdsvis 1648 og 1649 som de mest kendte.

Intensivering af den hollandsk-engelske krig i 1652 gav portugiserne endnu friere hænder til at genvinde de tabte kolonier; året efter ankom en egentlig flådestyrke fra moderlandet, og i 1654 opgav hollænderne helt. Den endelige fredstraktat, hvori hollænderne afskrev ethvert krav i Brasilien, blev dog først undertegnet i 1661.

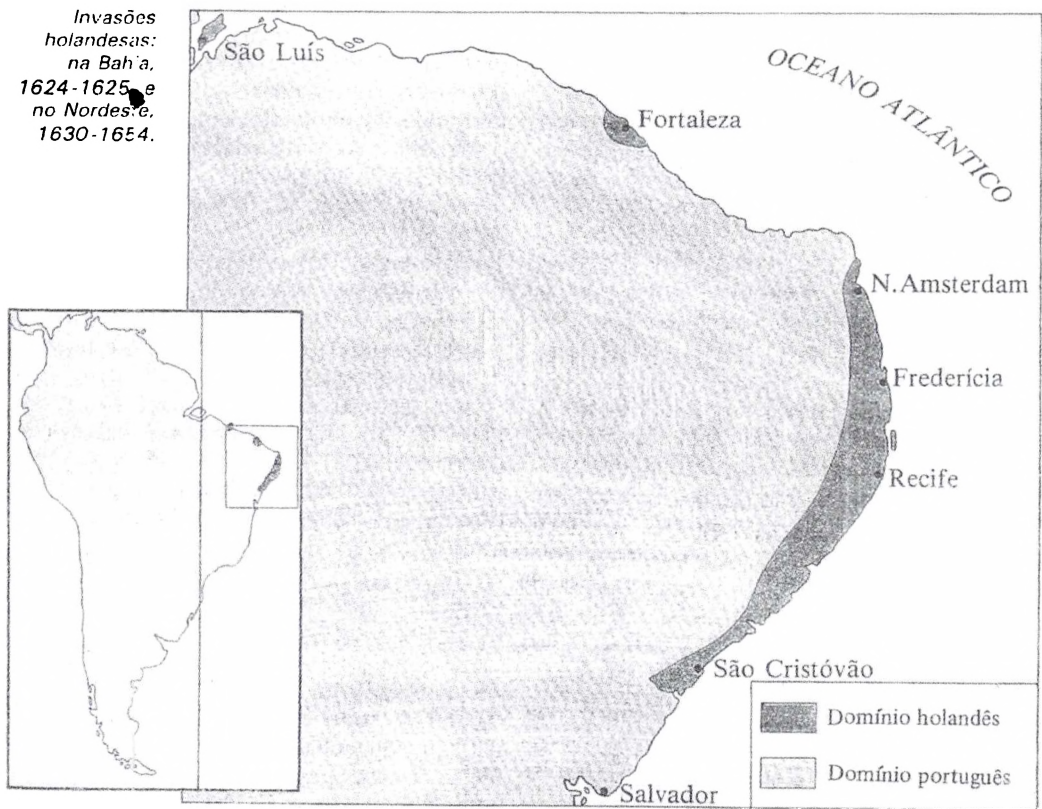
Johann Moritz i Pernambuco

Det område, de Heeren XIX sendte den unge greve ud for at erobre, var så langt fra en ødemark; sukkerdyrkingen var for længst etableret. Den egentlige erobring var hurtigt overstået, og Johann Moritz store udfordring var nu at få det komplicerede samfund med dets utroligt sammensatte befolkning til at fungere og kolonien til at give overskud.

Sukkerproduktionen foregik mest på store godser – *fazendas* – baseret på slavehold som klassiske romerske latifundier – suppleret med små familiebrug og omgivet af indianere i en jæger-samler-kultur med subsistenslandbrug. Overklassen af portugisiske godsejere var bosat i de større byer – vi skal ikke forestille os noget i retning af dansk herregårdskultur eller engelske godsejere – *dirty-boots* – der selv arbejdede med i marken. Mange af dem var flygtet under kamphandlingerne; den første opgave var at få disse oprindelige ejere overtalt til at vende tilbage. Der blev aldrig tale om at overdrage godserne til hollændere. Arbejdsstyrken var neger-slaver, der levede under kummerlige forhold; Johann Moritz måtte tvinge de tilbagevendende godsejere til at tildele hver af deres slaver et mindre jordstykke, hvor de blandt andet kunne dyrke maniok – på ingen måde ny og ukendt i området, men meget mere om planten senere.

I byerne var majoriteten af portugisiske katolikker blandet med et kraftigt indslag af ligeledes portugisiske *nykristne* – tvangskristnede iberiske jøder, der i Den nye Verden søgte tilbage til deres fædres tro. Det er ingen tilfældighed, at den synagoge, der i disse år er under udgravning i Recife, er den ældste i Amerika. Hertil kom en blandet gruppe af hollændere, dels fanatiske reformerte, dels afslappede humanister af Erasmus' skole, men også hollandske jøder; såvel sefardiske som asjkenaziske. Endelig var der grupper af franske hugenotter, engelske anglikanere og skotske presbyterianere. Sært nok ser det ud til, at projektet lykkedes. Ganske vist hetzede de holland-

DOMINIO HOLANDÊS NO BRASIL

Kortet viser de hollandske erobringer i Pernambuco på det yderste hjørne af Brasiliens atlanterhavskyst. Jeg har ikke fundet det nødvendigt at oversætte signaturerne. Gengivet efter Albuquerque, M. M. de: Atlas histórico escolar: 30. Undervisningsministeriet. - Rio de Janeiro 1986.

ske prædikanter heftigt imod papisterne, men guvernøren tillod de katolske præster – dog ikke jesuitterne – at læse messe selv i de nye, hollandske bydele, når det blot skete bag lukkede døre. De eneste, der mødte egentlig modvilje, var den jødiske gruppe. Den talte et par tusinde medlemmer, mest egentlige nykristne, men også mange andre sefardiske, der efter *reconquistaen* var flygtet til Holland og som derfor mestrede såvel portugisisk som hollandsk og som således var aldeles uundværlige. Dertil kom et beskedent antal asjkenaziske jøder, der stak af fra den øvrige befolkning i kraft af deres sære beklædning og anderledes sprog.

Olinda og Recife blev yderligere befæstet. Sidstnævnte blev gennemgribende renoveret, og hér lod Johann Moritz en hel ny bydel anlægge med brede boulevarder

og pladser med navne som Heeresstraat og Pontstraat og belagt med solide kvadre for at kunne tåle de tunge oksekærrer, der transporterede de store mængder af sukker frem til de ventende skibe, og med monumentale regeringsbygninger, og det meste ligger der skam endnu. En Judenstraat – *Rua dos Judeus* blev det også til. Olinda er i dag optaget på listen over Verdens kulturarv og fremstår gennemgribende restaureret. Hér er ikke megen hollandsk indflydelse at spore, men det er der til gengæld hos naboen; det er en sær oplevelse at møde gadeplaner og bygninger i typisk nederlandsk barok i et land, der ellers er præget af typisk jesuitterbarok og manierisme. Guvernøren forstod ideen om "brød og skuespil"; udover de nævnte bestemmelser om maniok-yrkning blev befolkningen under-

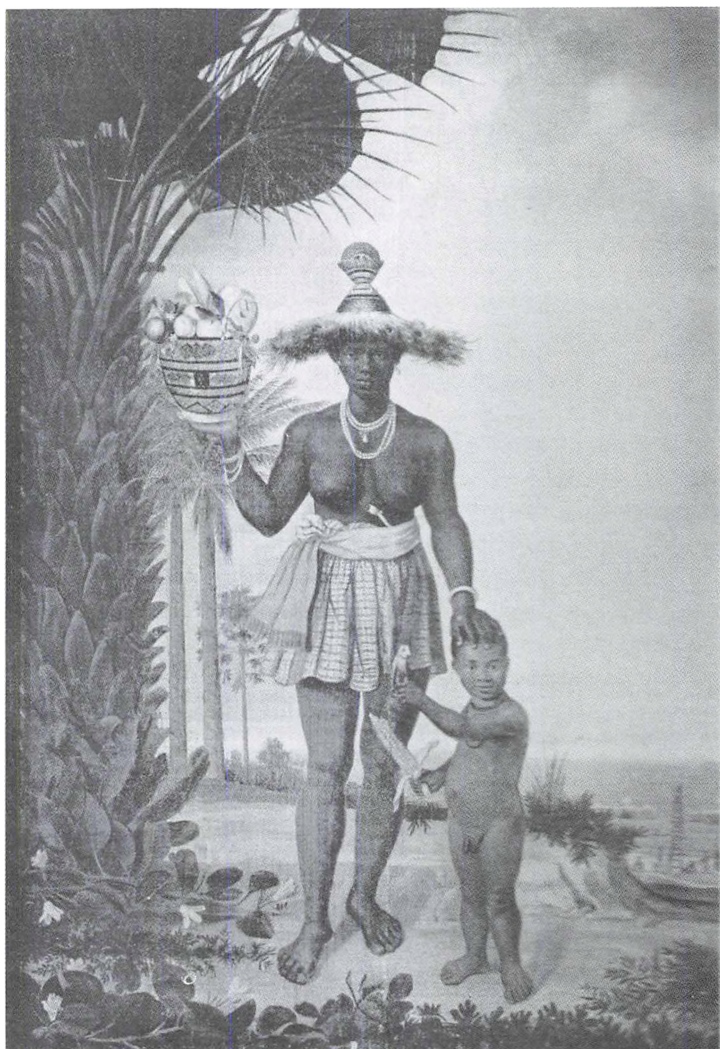
holdt med festlige arrangementer og offentlige bespisninger. Ved indvielsen af en af de mange store broer blev der således igen flere dage festet og danset i gaderne.

Selv slog Johann Moritz sig ned i et passende palads – *Vrijburg* – en smule tilbagetrukket fra byen og omgivet af en gigantisk frugtplantage og store haveanlæg.

Med den første flåde fra Holland ankom guvernørens første kontingent af europæiske kunstnere og videnskabsmænd. Som en anden Medici ønskede Johann Moritz at omgive sig med et hof af intellektuelle, og det er specielt denne gruppe, der har sat sig spor i danske samlinger. Imellem dem var astronomer, der etablerede nøje kopier af Tyge Brahes mange instrumenter og med

dem foretog de første europæiske astronomiske observationer på den sydlige halvkugle og i Den nye Verden. Der var kartografer – det havde der nu været på de kanter helt fra Cabrals dage – og naturhistorikere. Desuden var der de uundværlige illustratører og malere, hvoraf Albert Eckhout nok er den bedst kendte, men også landsmanden Frants Post, hvis maleri af den arbejdende sukkermølle hører til Statens Museums fornemste stykker, fortjener at blive nævnt. Det var selvfølgelig de Heeren XIXs første opgave at sikre afkastet, men de vidste, at det styrker renomméet, når erobrere og købmænd ledsages af kunstnere og videnskabsmænd. Grundforskning hørte til imellem magtens symboler.

Normalt befinder størstedelen af Alberts Eckhouts billedserie sig på Nationalmuseets etnografiske Afdeling, mens enkelte hænger på Statens Museum for Kunst. I øjeblikket er de dog allesammen på et længere ophold i Brasilien efter først at have gennemgået en omfattende restaurering. Det kostbareste kunstudlån Danmark nogensinde har foretaget. Udover en almindelig afrensning blev en del senere – og ikke lige overbevisende – „forbedringer“ fjernet, og billederne fremstår nu i deres oprindelige pragt. De to hér viste gengivelser er dog af ældre dato. Suitsen var formentlig oprindeligt tænkt som en samlet udsmykning af paradisaalen i Johan Moritz' palads, hvor de to her viste stykker har skullet flankere en dobbeltdør med et af de store „blomsterbilleder“ som dørstykke. Tilsammen gengiver de to et udsnit af den brede sandstrand ved Recife med revene i baggrunden. Hele området er i dag tæt bebygget med hoteller og luksusbeboelse, men stranden er fortsat offentlig og flittigt benyttet af såvel badende som fiskende; revene vrirler af fisk og skaldyr. Gengivet efter Thomsen, T.: Albert Eckhout, ein niederländischer Maler und sein Gönner Moritz der Brasilianer. Ein Kulturbild aus dem 17. Jahrhundert: - København. 1938

Da Johann Moritz returnerede til Europa for at hellige sig sin karriere som tysk fyrste, medbragte han selvfølgelig sine forskere og kunstnere og deres resultater, og det var som led i karrierebestræbelserne, at flere af de mest markante resultater endte i Danmark. Johann Moritz anså med god grund den videnskabeligt interesserede danske konge for at kunne blive en værdifuld støtte, og til den ende kunne exotika og kunst og videnskab blive til god hjælp. Som et første resultat blev grevetitlen udskiftet med en titel som prins ved Frederik III's mellemkomst.

De hollandske spor

Når vi i dag forsøger en sammenlignende

tolkning af det danske materiale fra det hollandske fremstød, giver det et tydeligt billede af et bevidst politisk budskab. At det efter hans tilbagevenden blev inddraget i endnu et politisk projekt er således en form for genbrug. Johann Moritz forsøgte i Pernambuco at opbygge et idealsamfund, hvor de forskellige racer og befolkningsgrupper levede i naturlig balance i flittig opblanding. Eckhouts store billedsuite på Nationalmuseet menes i dag at have været beregnet til ophæng i repræsentationslokalerne i det nye slot udenfor Recife; efter hjemkomsten blev de skænket til den danske konge, og der er siden blevet taget god vare om dem. Indenfor de seneste år har de været på rundrejse i Brasilien som en yderst markant markering af dansk-brasiliansk samarbejde.

Billedseriens nøje beregnede sammensætning af hvide, negre og indianere samt af deres forskellige blandingsracer svarer nøje til repræsentationen af Den gamle og Den nye Verdens dyre- og planteliv. Alligevel var tanken om at ændre på de forskellige befolkningsgruppers "naturgivne" relationer fuldstændig fremmed for Johann Moritz – som for hele samtiden. Slaveriet var en sådan naturgiven relation, selv om også slaver havde krav på en anstændig behandling. Selv om det var umuligt at ændre portugisernes "naturlige" uvilje mod de nykristne, søgte han at få de forskellige konfessioner til at leve i fred og fordragelighed. Vi finder på malerierne den samme blanding af elementerne, som allerede blev fremhævet i bagsiden om Marcgraves herbarium. Begge steder optræder således *Citrullus vulgaris* L. (Cucurbitaceae) – en nær slægtning til vandmelon – og *Ricinus communis* L. (Euphorbiaceae) – kristpalme, der på trods af navnet absolut intet har med palmer at gøre, og som er bedst

kendt som ophav til ”amerikansk olie”. Selv om begge arter i dag er nærmest ukrudtsagtigt udbredt i Brasilien, stammer de begge fra Den gamle Verden. På malerierne ser vi de ”rene” indianere med deres typiske kropsbemaling omgivet af typiske lokale dyr og planter. Dog med et enkelt kiks; kannibalkvinden, der er på vej hjem med en kold skulder i madkurven, er tydelig dekoreret som tilhørende en de få stammer, der netop ikke prakticerede rituel kannibalisme. Den ”rene” neger er placeret på en strand i brasilianske omgivelser, men er klædt i afrikansk dragt, han bærer sit hjemlands våben og er omgivet af hovedsageligt afrikanske dyr og planter – endog en elefant-støtdand er det blevet til. Denne robuste og veltrænede – og ikke mindst velbevæbnede mand optræder på et billede, der tydeligt har været højre fløj i en dørindramning. Strandscenen fortsætter på den tilsvarende venstrefløj, hvor pendenten er en negerkvinde med et mulatbarn ved sin side; her er karakterplanterne ligeledes en tydelig ”sammenplantning” af brasilianske, afrikanske og ”internationale” arter: *Mauritia flexuosa* L.f. – sagopalmen, der blev præsenteret på titelkobberet til *Historia naturalis Brasiliae*, kokospalme og kristpalme. Hendes kurv rummer en lignende blanding af ”sydfrugter”, og mens manden bærer sit afrikanske sværd, har hun en hollandsk kridtpibe i sit skærf. Den lille dreng demonstrerer i sig selv resultaterne af det hollandske initiativ – bemærk i øvrigt majs-kolbens næsten freudianske placering; selv om der kendes spor af majsdyrkning i Brasilien fra før europæernes ankomst, var det de nytilkomne, der satte dyrkningen i system. På stranden arbejdes med semaforen – den første optiske telegraf – der holder kontakten til de nytilkomne skibe udenfor revet. Der er absolut intet afrikansk over kvindens påklædning, og hendes overdådige juvelsamling giver ikke associationer til slavestatus.

Temaet genfindes på en række af de andre malerier. Mange af personerne er klædt i tilsvarende kostumer, enkelte beklæd-

ningsstykker går igen på flere billeder; bortset fra ”de vilde” bærer kvinderne fornemme smykker og mændene tilsvarende våben. En ung mand i elegant dragt promenerer en drabelig stødkårde og bærer et af tidens mest avancerede geværer på skulderen. En ung dandy på vej til søndagens øvelse i borgervæbningen? Nej, samtlige de afbildede er enten vilde eller slaver. På trods af fleres ret så europæiske udseende optræder der ikke én europæer i suiten. Personernes nøgne fødder røber deres status; ingen europæer ville drømme om at vise sig offentligt uden støvler eller sko, og ingen slave ville blive udrustet med fodtøj. Helt frem til slaveriets ophævelse i 1888 var det en generel regel i Brasilien, og det første, en frigiven slave anskaffede sig, var et par sko! Men i Johann Moritz’ *Utopia* levede befolkningsgrupperne fredeligt sammen, og mulat-slaven promenerede fruens hollandske smykker, mens hendes mandlige modpart gik tur med herrens dyre jagtgevær i en menneskeskabt natur, der demonstrerede enheden i mangfoldigheden. Måske en anelse utopisk, men ideens ophavsmand endte ikke under øksen.

Marcgraves herbarium har allerede været omtalt; det kom ikke til København som en fyrstelig gave, men blev i 1648 købt af Ole Worm, der flittigt gjorde brug af det. Marcgraves og Eckhouts fremstilling har ligeledes fået et ord med på vejen, men *Historia naturalis Brasiliae* er mere end et flot titelkobber. Værket er i dag en stor sjældenhed, og den kolorerede luksusudgave kendes mig bekendt – foruden eksemplaret på Botanisk Museum og Centralbibliotek – kun i ét eksemplar, der befinder sig i Library of Congress. Udover dets videnskabelige værdi er værket et fornemt stykke boghåndværk trykt hos Elsevier i Amsterdam, og heri ligger måske noget af forklaringen på, at det befinder sig i København. Imellem Marcgraves støtter var Jan de Laet, der var en af de Heeren XIX, men derudover selv var en anerkendt naturhistoriker og antikvar. Til hans vennekreds hørte foruden den berømte bogtrykker også

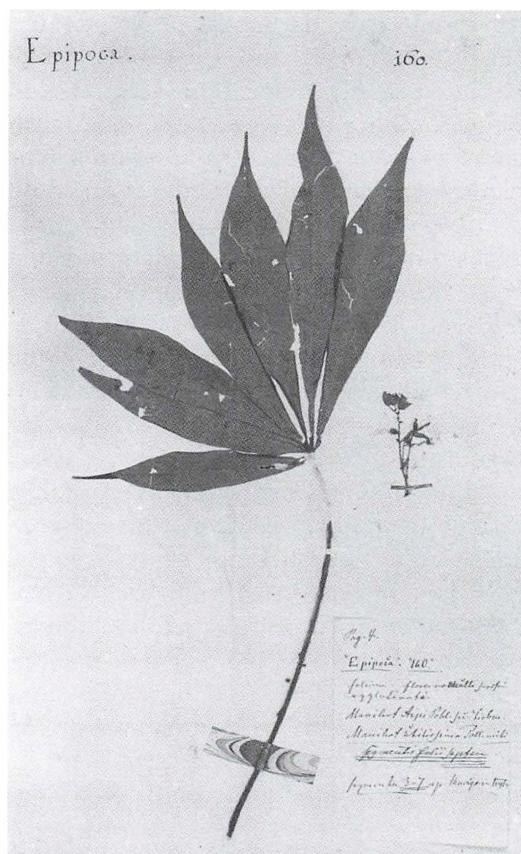
den danske forsker Ole Worm. De Laet og Worm korresponderede flittigt og udvekslede også naturalier; det var de Laet, der sikrede Marcgraves herbarium for sin gode ven, og det var ligeledes de Laet, der foreslog Worm at lade sin *Museum Wormianum* trykke hos Elsevier. Ved samme lejlighed sikrede Worm sig det illuminerede eksemplar af *Historia naturalis* til sit eget bibliotek, og sammen med hans samlinger – herunder Marcgraves herbarium – gik værket efter hans død i 1654 til Frederik III.

Det var Ole Worms søn, Willum, der sørgede for det rent praktiske, mens han i disse år opholdt sig i Leiden i Holland i forbindelse med sine studier. Herbariet var på anskaffelsestidspunktet mere ydmygt indbundet i almindeligt pergament, og arkene blev holdt på plads af strimler af en gammel messebog, så inden afsendelsen sørgede Willum for den nuværende pragtindbinding og forsynede det også med det smukt kaligraferede forblad med Frederik III's kronede monogram. Det følgende titelblad oplyser, at dette *Herbarium vivum* rummer planter og frugter indsamlet af *Viro Clarissimo Dno Georgio Marcgravio* hver og én i *Brasilicana Insula*. Landet blev endnu på dette tidspunkt anset for at være en ø, der var afskåret fra de spanske besiddelser af de to sammenhængene flodsystemer Rio da Prata mod syd og Rio Amazonas mod nord. Et herbarium vivum betød dengang blot et værk med "rigtige" planter i modsætning til en illustreret flora.

Herbariet fik ikke lov til at ligge ubenyttet hen. Worm brugte det sidste år af sit liv til grundige studier, og senere har danske botanikere som Martin Vahl, Nathanael Wallich og Eug. Warming benyttet det flittigt, og interessen er ikke blevet mindre med årene.

Én plante

Jeg har valgt at belyse den gamle herbariums historiske betydning igennem en mere grundig omtale af én enkelt plante imellem de 173 ark; maniok – *Manihot esculenta* Crantz (Euphorbiaceae).

Tablle 4: *Manihot esculenta* fra Marcgraves herbarium. I forbindelse med en gennemgribende restaurering blev herbariet totalt splittet og kunne gennemfotograferes som løse ark. Navnet „Epipoca“ kendes ikke fra andre sammenhænge, og i mss til *Historia naturalis* mangler de sider, som den anførte paginering henviser til. Den indklæbde seddel er af langt senere dato; ældre herbarier vrimler med den slags. Materialet består af et enkelt blad og en noget medtagen blomsterstand, men er i øvrigt velbevaret. I modsætning til så mange andre ældre type-eksemplarer er manioks fortsat i stand til at tjene sit oprindelige formål. Foto: Jørgen Andersen B.M.

Da de første europæere ankom til Brasilien, konstaterede de, at ”det daglige brød” ikke bestod af korn, men af maniok, og det gør det i stor udstrækning den dag i dag. Marcgraves specimen er nok det ældste bevarede, men allerede i 1549 omtaler Manuel da Nóbrega SJ plantens enorme betydning og besynderlige egenskaber. P. Nóbrega var imellem den hellige Ignatius’ første disciple og nære venner og en af de varme-

ste fortalere for indianernes rettigheder. Han blev udpeget som Jesu Selskabs første generalvikar i Den nye Verden og efterlod sig en omfattende korrespondance og et endnu mere omfattende arkiv. Han kalder planten for *mandioca* med dens indianske navn, og i min store tupí-ordbog fylder det opslag fire to-spaltede sider og er nok den bedst belyste glose i hele den brasiliansk-portugisiske litteratur.⁶

Sit videnskabelige navn fik planten en gang i 1700-tallet af Philip Miller, som Linné mødte i England allerede i 1735 for senere at placere ham i sin botaniker-systematik i gruppen ”gartnere”. Det var ikke venligt ment, men Millers status i sit hjemland var for stor til at lade sig røkke af en giftig bemærkning fra en svensker. At navngive en plante efter en vild befolknings barbariske sprog passede heller ikke mesteren. Men det før-linnaeiske navn *Mandihoca* var så veletableret fra Marcgrave og Piso, at det ikke lod sig ændre. Artseppetet *esculenta*, der stammer fra den tyske botaniker Heinrich Johann Nepomuk von Crants (1722-97), var måske heller ikke det mest velvalgte. Det betyder velsmagende, men blot en mundsmag nyreven maniok er nok til at sende os direkte i døden.

Plantens rigelige blå-hvide mælkesaft indeholder store mængder af blåsyre, der i øvrigt har sit navn herfra. Blåsyre – hydrogenyanid – er ikke praktisk i almindelig husholdning, selv om stoffet forekommer i beskedent omfang i flere nytteplanter; uden en enkelt bittermandel ville der ikke være meget ved marcipan, men to af dem tager livet af et mindre barn. Den *mandioca-doce*, der i dag dyrkes kommercielt, er ganske uskadelig, mens glade amatørers forsøg med en plante indsamlet i naturen let fører til katastrofe. I plantens hjemland er sådanne forvekslinger dog ukendte. Dette taxon, der er navngivet som *M. dulcis* (J.F. Gmel.) Pax, anses i dag for at være et overflødigt synonym, men der eksisterer ingen tilbunds-gående analyse af de mange kulturformer. Både det brasilianske og de ”latinske” navne antyder noget sødt, men betyder blot ”spise-

lig”. Kommercielt formeres planten alene ved delestykker, og da blomsterstandene yderligere rutinemæssigt fjernes for at stimulere knoldenes vækst, er det yderst sjældent at støde på maniok-frø.⁷

Miller og Crantz beskrev planten med udgangspunkt i Marcgrave og Pisos udgivelse, hvor den også er et af de største opslag, og typeeksemplaret til Sydamerikas mest kendte kulturplante befinder sig således i Generalherbariet i København, uden at dette forhold dog er almindelig kendt på internationalt plan, mens de første naturtro gengivelser optræder på Eckhouts malerier på Nationalmuseet. Gengivelsen i *Historia naturalis Brasiliae* er – på trods af den fyldige omtale – derimod af ringe kvalitet og demonstrerer tydeligt, at tegneren ikke har haft levende materiale til disposition. Sært; maniok er let at dyrke i ethvert opvarmet værkshus eller vindueskarm og er tilmed ganske dekorativ.

Maniok er – sammen med brødfrugt – imellem de kulturplanter, der har givet de europæiske opdagelsesrejsende grå hår i hovedet. Begge blev først kendt under besøg hos primitive vilde. Mens brødfrugt – *Artocarpus communis* Forst. (Moraceae) foruden en række andre navne – i sin dyrkede form ikke sætter frø, er maniok som nævnt dødelig giftig. Hvordan kan vilde kannibaler uden skriftsprog, der end ikke kender til anstændig påklædning, beherske de raffinerede teknikker til dels at formere sådanne afgrøder, dels til overhovedet at gøre dem spiselige? Det lod sig forklare, at de gamle babylonere havde fundet frem til, at hensigtsmæssig dyrkning af dadler forudsætter kunstig bestøvning, og at romerne havde fundet frem til noget tilsvarende for figner. På samme måde var det rimeligt, at kineserne, der hurtigt blev opfattet som en ligestillet kulturfolk, havde forstået at fremavle bananer uden frø. Men vilde indianere?

James Cook og hans to kloge ledsagere på jordomsejlingen, Joseph Banks og Daniel Solander, mente at kunne løse gåden om brødfrugttræet med en henvisning til en almindelig tanke om degeneration. De vil-

de indbyggere på Tahiti, hvor brødrugt var et hovednæringsmiddel og et vigtigt gavntræ, var tydeligt faldet fra et tidligere langt højere kulturtrin. Deres kendskab til planteavl demonstrerede sammen med deres raffinerede kanobygning – de store tahitianske udryggerkanoer var med hensyn til hastighed og sødygtighed de engelske skibe langt overlegne – og deres usædvanlige høje standard for personlig hygiejne de sidste rester af en ellers glemt kultur på linie med babylonernes og den romerske.

Langt senere i det 20. århundrede benyttede Claude Lévi-Strauss sine feltstudier omkring maniok-dyrkning til at udforme sine banebrydende ideer for en strukturalistisk antropologi, der ligeledes demonstrerer et langt mere kompliceret kulturmønster i grupper, der tidligere blot blev opfattet som primitive lavere jægere og samlere. De brasilianske indianere havde intet skriftsprog og heller ingen højt udviklet mundtlig tradition, men i deres materielle udtryk, i husholdningens mest banale redskaber, i hverdagens komplicerede kropsbemaling og i festernes let forgængelige fjersmykker gemte de et sprog, der lod sig afkode.

I Den gamle Verden havde de stivelsesholdige basis-afgrøder stort set bestået af korn. De ”kornsorter”, der dominerede lokalt afhængigt af klimatiske forhold, var allerede i 1500-tallet netop sorter og ikke de oprindelige arter. Det, vi i dag kender – og har kendt siden klassisk oldtid – som ”durum hvede”, er ingen naturform, men resultatet af århundreders forædlingsarbejde. I Sydamerika var de de stivelsesholdige basis-afgrøder derimod rødder og knolde. Selv om vi kender til præ-columbiansk dyrkning af majs i Sydamerika, var det på ingen måde en basis-afgrøde.

Mens bofast agerbrug var almindeligt i Andesregionen, levede størstedelen af Brasiliens oprindelige befolkning som cirkulerende svedjedyrkere. De små samfund dyrkede et afbrændt areal igennem to til tre år og drog så videre i en velkendt cirkel imellem tidligere dyrkede områder. Det sidste, de foretog sig inden afrejsen, var at sikre

rigeligt med nyplantet maniok, og under rejsen plantede de ligeledes maniok langs den velkendte rute. Når de vendte tilbage, havde planterne vokset sig store og frodige. Maniok trives stort set under alle forhold og angribes ikke af grådige vegetarer; blåsyre er et effektivt pesticid. Dertil kommer, at dens blomster tiltrækker myrer, der samtidigt sikrer bestøvningen og holder planterne fri for klatrende ukrudt. Maniokknolde ligner en kæmpe-radise med kraftig bark; de kan let nå en vægt på 10 kg, men høstes oftest i langt mindre størrelse.

Men for at blive *esculenta* – velsmagende – krævede knoldene en grundig behandling. Ved grundig afkogning eller gennemstegning fordamper blåsyren, men da de opgravede knolde bestemt ikke er langtidsholdbare, bestod den langt almindeligste behandling i først at rive knoldene på særlige ”rivejern” fremstillet af rodenden af en palmestamme forsynet med indhamrede bensplinter og bemaling i et kompliceret mønster. Det var studier af disse mønstre, der varierer de forskellige befolkningsgrupper imellem, der blev Lévi-Strauss’ tilgang til afdækningen af de lige så komplicerede regler for familiedannelse i de sydamerikanske indianersamfund. Efter en tur på rivejernet bliver den blålige mælkesaft presset fra melet, der derefter bliver grundigt vasket. Mælkesaften afkoges og inddampes og er herefter ligeledes ganske ugiftig og anvendelig i madlavningen. De lange, strømpelignende net af knyttede plantefibre, der benyttes ved udpresningen, er lige så komplicerede i deres mønstre som rivejernene og har været genstand for tilsvarende studier. Det færdige mel kan spises råt eller koges, ristes og bages. En skål med ristet maniokmel indgår på et brasiliansk spisebord på lige fod med salt og peber.

Marcgrave beskrev hele denne komplicerede proces meget detaljeret og med et tydeligt element af fascination ganske som p. Nóbrega godt 100 år tidligere, og planten er gengivet flere steder på Eckhouts malerier.

Marcgraves herbarium har flere gange været på besøg i sit hjemland, og brasilianske forskere har fået overdraget de bedst tænkelige fotografiske gengivelser. Eckhouts malerier har ligeledes taget turen et par gange, og allerede Dom Pedro II sikrede under sit besøg i København en fuldstændig kopi af suiten – om end i noget mere beskedent format. De hænger i dag på Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro i Rio de Janeiro. Men når brasilianske forskere vil studere en lang række af deres mest centrale historiske og arkæologiske fund, må de begive sig ud på den lange og kostbare rejse til det kolde nord, men udover dette ekstra besvær har jeg aldrig hørt beklagelser over, at materialet befinder sig – og befinder sig godt – i det fjerne Danmark.

Den hollandske periode i brasiliansk bevisthed

I dag har det hollandske intermezzo antaget næsten mytologisk karakter i Brasiliens historie. Hvor tiden under hollandsk kolonierredømme i andre dele af Verden stort set huskes med gysen og bliver markeret med romanfigurer og kaffemærker, og hvor hollænderne heller ikke fremhæves for det gode i Brasilien, står Johann Moritz' korte periode som en guldalder.

Når man som dansker tænker på det billede, der indgår i vores historiske bevisthed af udefra kommende besættere fra Den kullede Greve til dr. Werner von Best, er det svært at forestille sig den almindelige anerkendelse, der omgiver den hollandske besættelses førstemand. Ikke mindst når man husker, at det primært var brasilianerne selv, der smed erobrene på porten, og at de lokale frihedskæmpere har samme mytologiske status i den nationale bevisthed.

Men brasilianernes historiske bevisthed er anderledes; i Recife kan man se en monumentalstatue af Johann Moritz, ganske som man i enhver større by møder såvel en Praça da Constituição, en Avenida Tiradentes og en Av. Pedro II. Henholdsvis til ære for den republikanske forfatning, for en henrettet oprører imod det portugisiske kolo-

nistyre og for den sidste brasilianske kejser, der blev afsat ved republikkens indførelse.

Uden at forfalde til lommefilosofi er det måske muligt at overveje, om et multikulturelt og multiracielt samfund rummer større muligheder for det fremmede og anderledes, og om Johann Moritz' drøm har efterladt sig andre spor end monumentalbygninger i Recife og sære sager i danske samlinger.

Michael Sterll

¹ Mit personlige kendskab til Marcgraves herbarium er baseret på flere års jævnlig omgang med nu afdøde dr. Troels Myndel Pedersen under hans – alt for kortvarige – besøg i Danmark. Han var af uddannelse jurist, men ved siden af en højt respekteret botaniker, bosat i Argentina og æresdoktor ved Kbh.s Universitet. Hans vigtigste udgivelse om dette emne er: de Andrada-Lima, D., Fox Maule, A., Myndel Pedersen, T. & Rahn, K.: Marcgrave's Brazilian Herbarium – Collected 1638-44. *Bot. Tidsskrift* 71.3-4:121-160.

² I hele perioden fra 1580 frem til 1640 var Spanien og Portugal et dobbeltmonarki med spansk dominans.

³ Sterll, M.: *Caesalpinia echinata* Lam. (Leguminosae) – Brasiltræ – Træet der lagde navn til en halv verdensdel. *Dansk Dendrologisk Årsskrift*. 2003.

⁴ Formuleringen stammer fra Kompagniets ansættelsesdokument, men er hér citeret i min oversættelse fra de Holanda, S.B.: *História geral da civilização brasileira*. 8. udgave, 1:239. – *Rio de Janeiro*.

⁵ I 2004 markeres 400-året for hans fødsel med et internationalt seminar på universitetet i Siegen. Se mere på www.fb1.uni-siegen.de/ifer/projekte/moritz.htm.

⁶ da Cunha, A.G.: *Dicionário Histórico das Palavras Portuguesas de Origem Tupi*. – São Paulo 1978.

⁷ Toksikologi: Som søde former opfattes varieteter, der indeholder under 100 mg/kg ren HCN, mens bitre former indeholder over denne mængde. Der er blandt nulevende indianerstammer fundet dyrkede kulede med et indhold på over 500 mg/kg. Cyaniderne forekommer mest som glucosidet linamarin og i mindre grad som glucosidet lotaustralin. Dertil kommer enzymet

linamarase. Når de to glucosider kommer i kontakt med enzymet – ved findeling af knoldene – frigøres HCN. Blåsyren kan presses eller vaskes ud. Ved ophedning nedbrydes enzymet ved 72°C, mens glucosiderne først nedbrydes ved

150°C. En kogt bitter knold vil frigive HCN i tolvfingertarmen ved reaktion med galde sure salte med forgiftning til følge, men selv den mest bitre knold kan spises uden risiko efter friture-stegning

Alle gode gange tre

Af Peter Andreas Toft, *Stud. mag.*, Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet.

Jørgen Jensen: *Danmarks Oldtid, Ældre Jernalder 500 f. Kr.-400 e. Kr.*, 2003, Gyldendal, s. 688, pris: 499kr.

I det tredje af fire bind om Danmarks Oldtid er Jørgen Jensen nået til den ældre jernalder (500 f. Kr. - 400 e. Kr.). Med sine 688 sider er bindet det foreløbig længste i serien, selvom det kronologisk dækker den korteste periode. Et paradoks hvis årsag skal findes i de seneste 30 års intensive forskning i perioden, der bl.a. er resultat af talrige udgravninger og minutjuse analyser af bopladser, gravpladser og de store våbenofferfund. At give et grundigt overblik over denne detailviden i en forståelig og spændende fremstilling er en stor udfordring. Samtidig er ældre jernalder i modsætning til sten- og bronzealder ikke en periode som Jørgen Jensen tidligere har populariseret, selvom han selv har forsket i overgangen mellem bronzealder og jernalder.

Alligevel formår Jørgen Jensen at indfri de høje forventninger skabt af de forrige bind både til det faglige indhold og fortællingens form. Nok engang kan man imponeres over, at det er muligt at give et overblik over den nyeste viden om en periodes bosættelse, økonomi, gravlæggelser, ritualer og samfundsstruktur og samtidig skildre de vigtigste arkæologiske lokaliteter og analyser. Undervejs i fortællingen lykkes det også at give en kort præsentation af de vigtigste af de mange typer keltiske og romerske importgenstande, der kendes fra gravlæggelser af samfundets elite. Kun få steder er bindet ikke fuldstændig ajour med de seneste resultater af jernalderforskningen. Det gælder f.eks. optællingen af våben i offerfundet fra Vimose, som ikke modsvare tal opgivet i det nyeste arbejde om fundet offentliggjort i forbindelse med Nationalmuseets seneste særudstilling "Sejrens triumf".

Som i de forrige bind er samspillet mellem mennesker, livsformer og landskab også centralt i dette bind, men dertil kommer nye fænomener som den øgede grad af regionalitet og det indirekte samspil mellem udviklingen i de nordiske jernaldersamfund og storpolitiske begivenheder i det romerske imperium som f.eks. markomannerkrigene og etableringen en romersk rigsgrense langs Rhinen. Med sidst-

nævnte temaer for øje inddrages de første samtidige, men dog indirekte skriftlige beskrivelser af livet i det nordlige Europa. Det sker dog med sund kildekritisk sans over for antikke romerske historikere som Tacitus og Suetonius, hvis skrifter ikke blot var farvede af samtidens fordomme over for de nordlige "barbarer" – men også var produkt af deres ofte propagandistiske formål. Med Jørgen Jensens beskrivelse af den ældre Jernalder føres man sikkert, ubesværet og tematisk gennem en meget dynamisk del af vores Oldtid. Den tematiske fortællestil er en stor fordel for den, som vil nyde den samlede fortælling, men en ulempe, hvis man vil bruge bogen som opslagsværk. Slår man f.eks. Huldremosefundet, en bevaret kvindedragt, op i indekset mødes man af ikke mindre end 7 sidehenvisninger. Problemet afhjælpes dog mange steder i teksten, hvor der henvises til tidligere eller senere behandling af samme genstand, lokalitet eller fænomen i dette bind, og sågar også i de forrige og det næste.

Det tredje bind om Danmarks oldtid forløber i lighed med de første som en enstrenget og inspirerende fortælling. Men i forhold til de tidligere bind om sten- og bronzealder er tonen i dette bind mere konkret og mindre lyrisk drømmende – måske en direkte følge af den meget detaljerede viden om perioden. Eller også appellerer perioder som f.eks. stenalderen med ankomsten af de første mennesker, fremmedartede landskabstyper og dyreliv i højere grad til en mere fri og fabulerende fortællestil end ældre jernalders landbrugssamfund, militære konflikter og skiftende magtrelationer. En anden forskel mellem seriens to første og tredje bind er, at Jørgen Jensen her ofte skifter rolle fra fortæller til debattør. Oftest omhandler diskussionen ikke detailspørgsmål, som hvorvidt sølvkedlen fra Gundestrup er produceret i det vestgalliske eller trakiske område, men om analysegrundlaget eller fortolkningen af samfundsstrukturen og samspillet mellem de regionale magtcentre i perioden. Således forholder Jørgen Jensen sig f.eks. kritisk til beregningen af hærstørrelser ud fra rituelle ofringer af våben i de danske moser og diskuterer om disse kan paralleliseres med de samtidige romerske triumftog. Andre eksempler er spørgsmålet om

jernalderens værkstedspladser ved de lokale magtcentre kan forstås på linie med vikingetidens byer eller er et fænomen, der må forstås på egne præmisser. Dermed afspejler bindet også diskussionen mellem de mange aktører i forskningsmiljøet omkring den ældre jernalder i Danmark.

Fornøjelsen ved bogens skildring af den ældre jernalder stopper ikke ved indhold og fortælleform for værket er også en visuel bedrift. Bogens læsevenlige layout, smukke fotografier og tegninger af oldsager, rekonstruktioner og mange illustrative kort er et eksempel til efterfølgelse. Yderligere forstærker Kirsten Kleins smukke diffuse landskabsfotografier, der forbinder bogens afsnit, fornemmelsen af at flyde hen i en svunden tid. Enkelte anker kan dog rettes mod bogens illustrationer. De fleste gengivelser af oldsager er gamle kendinge. Men havde en så flydende og gennearbejdet fortælling, som den foreliggende ikke fortjent en ud-

førelse af tegninger i en ensartet streg eller nyoptagelser af foto? Samspillet mellem tekst og illustrationer fungerer til gengæld fint.

At fordybelsen i den ældre jernalder ikke nødvendigvis behøver stoppe ved læsningen af det tredje bind om Danmarks oldtid understreges af de mange henvisninger og den righoldige litteraturliste. Således sikres det, at læseren kan søge yderligere oplysninger om alt fra udgravningen af jernalderlandsbyen i Vorbasse til hovedingebegravelserne i Himlingøje eller speciallitteratur om våbentyper i våbenofferfundene.

Det næstsidste bind i serien om Danmarks oldtid når til fulde sin målsætning om at være et nyt grundigt værk for enhver, som søger viden om den ældre jernalder i Danmark, hvad enten det sker af en almen historisk interesse eller i studieøjemed. Med sit høje faglige niveau, fængslende fortælling og æstetiske fremtoning er dette bind en ideel ledsager i de mørke vinterstunder.

Peter Toft

Esrum i middelalderens Europa

Af Kim Esmark, ph.d., adjunkt ved institut for historie og samfundsforhold, RUC.

Esrum Klosters Brevbog. Udgivet i oversættelse med indledning og noter af Bent Christensen, Anne Elverskov, Karl-Erik Frandsen, Jens Anker Jørgensen, Bente Thomsen og Chr. Gorm Tortzen. Museum Tusulanums Forlag 2002. 352 + 234 s. 375 kr.

Middelalderens munke hengav sig som bekendt ikke kun til bøn, men også til flittigt arbejde i skriptoriet. Her skrev, samlede og kopierede de tekster til først og fremmest religiøs brug, men også tekster af mere verdslig art: gave- og adkomstbreve, godsfortegnelser, privilegiebreve o.l. På større klostre lå munkene inde med betydelige beholdninger af sådanne breve og måske for at holde orden og overblik kopierede de sommetider de mange spredte stykker pergament over i en samlet og mere praktisk håndterbar brevbog. For moderne historikere er disse monastiske brevbøger en formidabel kilde til de europæiske klostres godsdrift, lokalområdets bebyggelseshistorie, aristokratiske slægters genealogi, kulturelle normer

og religiøs mentalitet, middelalderens gaveøkonomi, venskabsbånd og konflikter mellem munke og deres naboer, og meget, meget mere. Annales-skolens samfundshistorie, efterkrigstidens vel mest indflydelsesrige middelalderhistoriografiske strømning, byggede i alt væsentligt på studier af monastiske brevbøger, og det samme gør i vidt omfang disse års internationale feudalisme-debat.

Herhjemme kender vi primært genren i form af den ret enestående brevbog fra cistercienserklostret i Esrum, nord for Esrum Sø i Nordsjælland. Esrum kloster blev grundlagt af ærkebiskop Eskil i midten af 1100-tallet som datterkloster af Clairvaux og fik hurtigt status som cistercienserordenens spirituelle centrum i Danmark. Esrum kloster var således moderkloster for bl.a. stiftelserne i Sorø, Vitskøl og Ryd og takket være fromme gaver og driftige godstransaktioner også en af Nordsjællands mægtigste jordbesiddere. Klosters brevbog blev udarbejdet i årene omkring 1500 og rummer afskriften af 259 breve på såvel latin som dansk fra hele

klostrets på det tidspunkt 350-årige historie. Brevbogen findes bevaret på det kongelige bibliotek (MS. E. don. var. 140, 4°) og blev i 1881 udgivet af O. Nielsen som *Codex Esromensis*. De fleste af brevbogens akter fra perioden frem til 1412 er desuden blevet trykt spredt rundt omkring i *Diplomatarium Danicum*. For ikke-latinkyndige har paralleloversættelsen i *Danmarks Riges Breve* af disse breve været eneste adgang til kildematerialet fra klostret i Esrum.

Nu foreligger imidlertid for første gang en sammenhængende og komplet nudansk oversættelse af brevbogen, inkl. de akter der af kronologiske og tematiske grunde faldt uden for Diplomatiariets afgrænsning. Bag udgivelsen står en gruppe med tilknytning til miljøet omkring det museum, der i 1997 åbnede i klostrets nyrestaurerede økonomigård (det eneste der i dag er tilbage af klostret). Den nye oversættelse er i hovedsagen baseret på oversættelserne i *Danmarks Riges Breve*, hvor sproget varierer en anelse mellem de enkelte breve på grund af den lange årrække de enkelte oversættelser blev til over. I den nye udgivelse har man tilstræbt at harmonisere sproget, der også er blevet underkastet en lempelig modernisering. 87 akter på gammeldansk har aldrig før været oversat og præsenteres her for første gang på nutidsdansk.

Udgivelsen omfatter 2 bind, nydeligt udstyrede og nemme at overskue og orientere sig i. Første bind rummer selve brevbogens 259 akter, organiseret nøjagtig som håndskriftet med pavelige, episkopale og kongelige privilegiebreve først, efterfulgt af gave- og adkomstbreve i topografisk orden og med en slags jordebog over alle klostrets ejendomme i 1497 til sidst. Mere skolede læsere behøver ikke savne originalteksten: den er tilgængelig via Esrum klostres hjemmeside www.esrum.dk, hvorfra der er adgang til Det kongelige Biblioteks henholdsvis transkription og indscannede version af håndskriftet.

Andet bind præsenterer en række nyttige artikler til støtte og baggrund for læsningen af brevstoffet: om håndskriftets fremmedartede systematik, om de middelalderlige breves form og opbygning (en slags elementær diplomatik), om cistercienserordenens godsdrift og om specifikt Esrums klostres jordbesiddelser, alt sammen ledsaget af informative kort og billeder. I bind 2 finder man også en sektion med kortfattede noter til de enkelte breve i bind 1, en liste over paver, konger og abbeder, samt to fortegnelser med stikord til de enkelte breves emneindhold,

den ene ordnet efter brevenes placering i brevbogen, den anden efter deres kronologi. I en ordforklaring kan man bl.a. lære betydningen af ord som teje, vidimering og ægt, og hvad det vil sige at forfølge til lås, mens hele tre registre (person-, slægts-, og stednavne) gør det muligt at finde rundt i materialet. Yderligere baggrundsstof findes i den række af udgivelser, der er kommet fra folkene omkring museet i Esrum, bl.a. *Bogen om Esrum Kloster* (Hillerød 1997) og *Fjernt fra menneskers færden* (København 2000) samt i den øvrige litteratur om cistercienserne i Danmark. En del heraf opregnes i bibliografien i *Esrum Klosters Brevbog*, hvor man dog savner et helt grundlæggende studie som Brian P. McGuire's "Property and Politics at Esrum Abbey: 1151-1251" (*Medieval Scandinavia* nr. 6, 1973).

Et problem med den nye udgivelse angår tidsfæstelsen af de breve, primært fra 11- og 1200-tallet, som ikke er dateret i selve brevteksten. Her har udgiverne støttet sig til den kronologiske fortegnelse i O. Nielsens *Codex Esromensis* fra 1881. Siden Nielsens arbejde er mange af de tidlige Esrumbreve imidlertid blevet omdateret af bl.a. Niels Skyum-Nielsen og andre specialister i forbindelse med brevenes indsættelse i *Diplomatarium Danicum*. Af en eller anden grund har udgiverne af *Esrum Klosters Brevbog* imidlertid ikke benyttet sig heraf. Resultatet er at en række breve er fejlagtigt dateret, og at den ovenfor nævnte kronologiske indholdsfortegnelse er misvisende for klostrets tidlige periode.

Et eksempel er brev nr. 85, der meddeler, hvordan kong Valdemar d. Store skænkede Esrum kloster Villingehoved skov i from gave. Her har brevbogens udgiver overtaget Nielsens datering "omtrent 1173" og ikke noteret sig at Diplomatiariets redaktører på indgående studier af formelstil og vidnelister har tidsfæstet brevet til mellem 1158 og 1160 (*Dipl. Dan.* rk. 1, bd. 2, nr. 128). Et andet eksempel er det vigtige brev nr. 117, hvori kong Svend Grathe beretter om ærkebiskop Eskils erhvervelse af Esrum landsby og efterfølgende donation af stedet til sit nydannede kloster. Dette brev tidsfæstede Nielsen med nogen usikkerhed til 1147-51, mens det i Diplomatiariet (rk. 1, bd. 2, nr. 107) er dateret 1151-57. Endnu mere forvirrende er det at Eskils eget store privilegiebrev (brev nr. 80), der hos Nielsen er dateret "omtrent 1162" uden nærmere forklaring bliver til ca. 1160 i *Esrum*

Klosters Brevbog, mens det i *Diplomatariet* på god grund tidsfæstes til april-august 1158.

Det mærkelige er, at udgiverne som nævnt har baseret sig på oversættelserne i *Danmarks Riges Breve*, som jo anfører samme dateringer som *Diplomatariet* og ligefrem ofte henviser hertil for de nærmere diplomatariske udredninger. Hverken forordet i *Esrums Klosters Brevbog* eller afsnittet om principper for oversættelsen giver nogen forklaring. Konsekvensen er under alle omstændigheder, at man ved studiet af de tidlige breve ikke kan forlade sig på udgivelsens dateringer og kronologiske oversigt alene, men absolut bør have *Diplomatariet* eller *Danmarks Riges Breve* ved hånden.

Uanset denne mangel (der nemt kan rettes i en andenudgave) er *Esrums Klosters Brevbog* en overordentlig velkommen, ja tiltrængt udgivelse, der vil give det rige kildemateriale fra den nordsjællandske cistercienserstiftelse mere af den opmærksomhed det fortjener. Brevbogen vil oplyse enhver historisk interesseret læser og forhåbentlig også inspirere universitetsstudende til i deres studier og opgaver at folde noget af brevstoffets fascinerende kilderigdom ud. Som udgiverne rigtigt anfører i forordet, så er

brevbogen et korrektiv til billedet af middelalderklostret som et lukket samfund bag en høj mur. Brevbogen fortæller om en institution, der på godt og ondt var spundet uløseligt ind i det omgivende samfunds sociale netværk og interesser, og fortæller derfor også om dette omgivende samfunds strukturer og konflikter, normer og skikke. Og netop på dette punkt, hvor *Esrums Klosters Brevbog* bliver en kilde til en bredere samfundshistorie, overvældes man især af de mange lighedspunkter mellem samfundet i Nordsjælland og det øvrige Europa. For anmelderen her, der har haft lejlighed til at arbejde med brevbøger fra franske klostre, vækker *Esrumbrevene* således mange genkendelser. Uanset cisterciensernes velkendte retorik om Danmark som et fjernt og barbarisk land, så viser brevbogen at munkene ved *Esrum Sø* i vid udstrækning tumlede med de samme udfordringer, muligheder og problemer som deres brødre i f.eks. Frankrig. Som sådan vil den nye *Esrums Klosters Brevbog* forhåbentlig også komme til at stimulere den gryende interesse blandt danske historikere for at bryde med generationers isolationisme og se Danmarks middelalder i et bredere europæisk perspektiv.

Kim Esmark

Fyrsten og reformationen

Af Morten Fink-Jensen, Ph.d., Institut for Historie, Københavns Universitet

Carsten Bach-Nielsen og Per Ingesman (red.): *Reformation, religion og politik. Fyrsternes personlige rolle i de europæiske reformationer*, Aarhus Universitetsforlag 2003, 160 s.

Rækken af bogtitler der kombinerer reformation, religion og politik er efterhånden lang. Det er nu ikke så sært, for dels omhandlede de europæiske reformationer lige dele religion og politik, dels giver denne sammenblanding stof til en endeløs række af begebenheder der i kraft af deres sammensathed virker dragende på historikere. Det har gennem en lang forskerkarriere også været tilfældet for Thorkild C. Lyby, lektor emeritus i kirkehistorie ved Aarhus Universitet. Ved hans fratrædelse blev der 31. marts 2000 afholdt et seminar på Institut for Kirkehistorie i Århus hvor temaet var fyrsternes personlige rolle i de europæiske

reformationer. Det kan kun siges at have været et relevant tema al den stund at Lybys disputats fra 1993, *Vi etangeliske*, er en skildring af Frederik 1.s kirkepolitik. Ud af seminaret er der nu kommet en bog hvori fire bidrag er optaget, og er der ikke tale om et festskrift i traditionel forstand, så er der dog både gennem bogens forhistorie og gennem den vedføjede bibliografi over Lybys forfatterskab, tale om en hyldestudgivelse.

Første bidragyder er Martin Schwarz Lausten der skildrer tro og politik hos Christian 2. og Christian 3. Lausten har i flere værker tidligere beskæftiget sig hermed, og bidraget her kan siges at være en nyttig sammenfatning af væsentlige resultater fra disse arbejder. Særligt hvad angår Christian 2.s historie sætter Lausten udmærket den realpolitiske nødvendighed og den personlige trostilegnelse over for hinanden. Fx foregav Christian 2. af politiske år-

sager sidst i 1520'erne over for kejseren at være katolsk, og det på trods af at kongen på dette tidspunkt uden tvivl var overbevist protestant.

Philipp af Hessen, som Thorkild Lybys bidrag omhandler, stod ikke tilbage for de danske konger når det kom til sammenblandingen af statslige og personlige forhold, og Lyby dokumenterer udmærket hvor afgørende et tilfælde det var at Philipp blev protestant. Philipps historie viser os også at det ikke kun var fyrsterne, men også teologerne, der lod målene hellige midlerne. Så da Philipp i 1539 ønskede at indgå i et nyt ægteskab – uden at lade sig skille fra sin første hustru – fik han Luthers og Melanchtons velsignelse til at blive bigamist, for de havde brug for Philipp i det større spil som gjaldt reformationens udbredelse.

Fyrsternes indgriben i reformationshistorien havde dog langtfra altid karakter af farverig topolitik. Carsten Bach-Nielsen har benyttet lejligheden til at kaste et nyt blik på spørgsmålet om fyrsternes rolle i udbredelsen af Bibelen i de protestantiske lande. At fyrsterne var engagerede i bibeloversættelserne er velkendt, og Bach-Nielsen konkluderer at det skyldes den prestige det gav fyrsten at få navnet på den hellige skrifs titelblad. Derimod underbetoner han nok den tilsigtede nytteeffekt af Bibeludgaverne. Bach-Nielsen nævner selv at det for bogtrykkerne og boghandlerne var en god forretning at udgive Bibelen, og selvom at provenuet tildels var sikret gennem tvangssubskription på kirkerne vegne, så var det dog meningen at Bibelen

skulle anvendes af præsten i hverdagen. Dette skulle være til gavn for den menige menighed, som under prædikenen næppe har overvejet hvilken konges navn der stod på den bog præsten citerede fra.

Fjerde og sidste bidrag er begået af Susanne Gregersen, der lidt skitseagtigt skriver om den engelske reformation, og først og fremmest undersøger spørgsmålet om styrkeforholdet mellem fyrsten og en kirke med så stor en grad af selvstændighed som den engelske. Svaret er ikke entydigt, ja nærmest paradoksalt, for Gregersen peger på at den anglikanske kirkes autonomi i virkeligheden skyldes en tæt samhørighed med staten. Dermed ser hun også lighedspunkter mellem udviklingen i den engelske og den danske kirkehistorie. I øvrigt er der i artiklen næsten lige så mange citater på engelsk som brødtekst på dansk. Det fremgår af noterne at citaterne er hentet fra Internettet, og artiklen er på den led en bekræftelse på hvor nyttig den lette adgang til publicerede kilder kan være, men også en advarsel om ikke at lade sig overmande af fristelsen til at lade et ”kopier og sæt ind-princip” råde umådeholdent.

Bogen er gennemgående let tilgængelig, en lidt kammeratlig foredragstone er visse steder bibeholdt, og i samspil med de mange illustrationer der ledsager de fire bidrag, vil den kunne fungere udmærket som introduktion eller supplement til den, der vil vide mere om fyrsternes personlige rolle i reformationstidens religion og politik.

Morten Fink-Jensen

Guide til Dansk-Vestindiske arkivalier

Af Hans Bjørn, lektor, cand.mag.

Erik Gøbel: A Guide to Sources for the History of the Danish West Indies (U.S. Virgin Islands), 1671-1917. University Press of Southern Denmark 2002. 350 s. 250 kr.

I sommeren 1999 besøgte guvernøren for U.S. Virgin Islands – de forhenværende dansk-vestindiske øer –, Charles W. Turnbull, Danmark blandt andet med det formål at være amerikansk gæstetaler ved Rebildfesten det år. Guvernør Turnbull er historiker af uddannelse

og levende interesseret i den dansk-vestindiske fælles historie. Under hans besøg blev der indgået en aftale med daværende kulturminister Elsebeth Gerner Nielsen om at nyordne og omkatalogisere de betydelige vestindiske arkivalier, som befinder sig på Rigsarkivet i København. Enhver, der i årenes løb har været oppe under taget på Rigsarkivet for at hige og søge i de vestindiske arkivalier, har ved selvsyn kunnet konstatere, at arkivet trængte til en kærlig hånd. Kulturministeriet skød tipsmidler i projektet over en treårig

periode 1999-2002, og seniorforsker, cand.mag. Erik Gøbel blev sat i spidsen for projektet. De vestindiske arkivalier er blevet nyregistreret, ompakket og nyopstillet på fjernlageret i Glostrup – med andre ord reddet for eftertiden, og tak for det! Kronen på værket er Erik Gøbels nye, komplette registratur (selv vælger han navnet guide) til Rigsarkivets samlinger vedrørende Dansk Vestindiens historie. Gøbels registratur udgives som bind 15 i Statens Arkivers række af Administrationshistoriske Studier. Man har klogelig valgt at udgive registraturen på engelsk, men rigsarkivaren giver i forordet løfte om, at en dansk version snarest vil blive tilgængelig på Rigsarkivets webside.

Registraturen er opdelt i tre hovedafsnit. Første del er en såre tiltrængt, opdateret og kommenteret bibliografi, en stor hjælp for enhver, der søger trykt litteratur og kildeudgivelser til den dansk-vestindiske historie. Der er ingen tvivl om, at den i fremtiden vil blive flittig brugt af alle i og uden for Danmark, der interesserer sig for dansk-vestindisk kolonihistorie, ikke mindst af de mange studerende på gymnasie- og HF-niveau, der vælger at skrive større skriftlig opgave i dette emne, og af de lærere, der skal vejlede dem. I denne overskuelige bibliografi orienterer man sig hurtigt og enkelt. Bibliografien er selvsagt ikke komplet, men sammensat ud fra forfatterens dybe kendskab til, hvad der er rimelig let tilgængeligt på dansk og engelsk, med vægt på den nyere forskningsbaserede litteratur. Valget er forståeligt, men har alligevel den lidt triste konsekvens, at der ikke er blevet plads til den meget betydelige forskning i specifikke enkeltområder, som findes i de mange fortræffelige, men desværre upublicerede, specialeopgaver, der blev produceret på de danske universiteter (læs Århus) i 1970-80'erne under indflydelse af blandt andre Svend Erik Green-Petersen. Anmelderen har selv haft megen glæde af denne forskning, men indrømmer gerne og med beklagelse, at disse specialer kan være vanskelige at finde frem til. Burde der i grunden ikke i disse IT-tider nemt og enkelt kunne rettes op på det?

Gøbel er til alt held ikke bange for at sætte karakter på den litteratur, han har valgt at medtage. Således får Hans Gregersens uhyre velkrevne biografi om guvernør von Scholten fra 1995 den fortjente betegnelse „excellent“ (s. 41). Noget andet er, at man altid i en sådan selektiv bibliografi vil savne litteratur, som man selv finder god og læseværdig, således blandt andet lek-

tor Verner Madsens fortræffelige og velkrevne biografi fra 1984 om den næsten oversete guvernør Peder Hansen, som i 1848 efterfulgte von Scholten og tilmed håndterede den vanskelige overgangsperiode efter slaveriets ophør og det spæde demokratiske udvikling i Danmark med bravour. Denne biografi, som blandt andet bygger på et grundigt studium af Peder Hansens store private brevsamling, er bestemt også „excellent“. Til gengæld kan Gøbel med sit store kendskab til, hvad der lige nu og her rører sig i udforskningen af Dansk Vestindien, bringe læseren den glædelige nyhed, at rektor Hans Wests *Bidrag til Beskrivelse over Ste Croix ....* fra 1793 er under forberedelse til udgivelse af den danskfødte, vestindiske journalist Nina York (s. 43).

Anden del af guiden er en systematisk gennemgang af de forskellige arkivgrupper i Rigsarkivet vedrørende den vestindiske administration. På godt og vel ethundrede sider får man et godt overblik over de forskellige arkivgrupper, opdelt i klart definerede afsnit: den centrale administration af de dansk-vestindiske øer fra 1671 til 1917 – det vil sige Vestindisk-guineisk kompagni 1671-1754, Rentekammeret 1754-1760, Generaltoldkammeret 1760-1848 og Koloniernes centralbestyrelse 1848-1917 – kirke og undervisning, domstolene, militæret, finanserne, handel og industri, statistik, socialvæsen osv. Hvert afsnit er forsynet med en særdeles nyttig historisk oversigt, oplysninger om allerede foreliggende registraturer samt litteraturhenvisninger. På meget kort tid kan den interesserede bruger orientere sig i et kompliceret forvaltningssystem over 250 år.

De vestindiske lokalarkiver, skabt af danske myndigheder i Vestindien, men flyttet til Danmark mellem 1900 og 1917, er blevet fuldstændig omordnet og nykatalogiseret, og en detaljeret registratur vil snart udkomme såvel i bogform som i elektronisk udgave. Allerede nu kan man dog orientere sig på hjemmesiden www.virgin-islands-history.dk. Lokalarkiverne er omfattende, 800 løbende meter eller 9.647 pakker og bind.

Særlig interessant forekommer afsnittet om privatarkiver tilknyttet personer, der på den ene eller anden måde havde forbindelse med Dansk Vestindien. Interesserer man sig for den kontroversielle generalguvernør Christian (Tom) Helweg-Larsen, får man ikke blot oplysninger om indholdet af hans eget privatarkiv i Rigsarkivet, men tillige henvisninger til hans svigermoder Elisabeth Bauditzs privatarkiv, der rummer mange breve fra datteren Sophie, gift med gene-

ralguvernøren. Broderen Wilhelm Helweg-Larsens privatarkiv rummer mange breve fra sønnen Povl Helweg-Larsen, der var provst i den lutherske kirke i Christianssted i de turbulente år 1910-17. Netop disse år trænger forskningsmæssigt til et grundigt eftersyn, især 1915-17, hvor begge Helweg'er var i konflikt med den sorte bladmand og politiker Hamilton Jackson.

Gøbels registratur afliver indirekte en gammel historie, fremsat af Jens Vibæk i 2. bind af *Vore Gamle Tropekolonier* (1966), nemlig den, at von Scholten og Frederik 6. var så sammen-spiste, at de „afhandlede de vestindiske sager i deres private korrespondance, som først senere, og ofte slet ikke, kommer til Generaltoldkammer- og kommercekollegiums kundskab“ (Vibæk, s. 262). I den nye guide leder man forgæves efter henvisning til en sådan korrespondance mellem Frederik 6. og von Scholten. Derimod finder man henvisning til en omfattende korrespondance mellem efterfølgeren Christian 8. og von Scholten, omkring 100 breve fra von Scholten i Christian 8.s arkiv (s. 61) og et dusin breve fra kongen i von Scholtens arkiv, der i øvrigt kun består af én enkelt arkivpakke (s. 138). Dette kan måles i forhold til storplantageejeren Ernst Schimmelmans arkiv, der fylder hele 117 arkivpakker!

Gøbel er bestemt ikke en mand, der sjusker med detaljerne og de mange data, men det må være en skrivefejl at gøre von Scholten til generalguvernør i 1824 i stedet for i 1827.

Tredie del af guiden er langt den vægtigste og fylder halvdelen af bindet. Her får man en detaljeret registratur over de bevarede arkivalier fra de fire institutioner, som til hver sin tid har stået for den overordnede, centrale administration af Dansk Vestindien fra 1671 til 1917 – Vestindisk-guineisk kompagni 1671-1754 (oversat til engelsk fra J. O. Bro-Jørgensen og Aa.

Rasch, Vejledende Arkivregistraturer, bd. 14, København 1969), Rentekammerets vestindisk-guineiske renteskriverkontor 1754-1760 (oversat til engelsk og revideret af Erik Gøbel fra Jens Holmgaard, Vejledende Arkivregistraturer, bd. 12, København 1964), Generaltoldkammerets vestindiske og guineiske sager 1760-1848 (nyregistreret af Gøbel og hans medarbejdere) samt Koloniernes centralbestyrelse 1848-1917 (engelsk oversættelse af Vejledende Arkivregistraturer, bd. 20, København 1975). Registraturerne er så detaljerede, at man med bogen i hånden hjemme ved computeren kan bestille specifikke arkivalier til lån på Rigsarkivets læsesal, hvilket naturligvis er et stort gode.

Registraturen afsluttes med en detaljeret liste på dansk og engelsk over de institutioner, der eksisterede på de dansk-vestindiske øer, og det var mange!

Afsluttende må der lyde en tak til de politikere, historikere og arkivfolk fra begge sider af Atlanten, der fik den fremragende ide at nyordne de dansk-vestindiske arkivalier på Rigsarkivet, og en endnu større tak for, at man overlod dette arbejde til den kompetente vestindieforsker Erik Gøbel. Det er i dag blevet meget nemmere at forske i den dansk-vestindiske kolonihistorie, og der er ingen tvivl om, at denne fremragende og instruktive registratur vil give ny inspiration til de mange, der interesserer sig for dette rige forskningsområde. Resultatet bliver forventelig, i Danmark som i Amerika og på Virgin Islands, nye forskningsprojekter, flere publikationer og forhåbentlig en stribe af nye kildeudgivelser. Lige netop det sidste trænges der voldsomt til, og man kunne blandt så meget andet foreslå den nævnte korrespondance mellem von Scholten og Christian 8.

Hans Bjørn

Den hele Struensee?

Af Sebastian Olden-Jørgensen, ph.d., adjunkt ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Asser Amdisen: Til nytte og fornøjelse. Johann Friedrich Struensee 1737-1772, Akademisk Forlag 2002, 223 sider, ill. kr. 348.

Asser Amdisens Struensee-biografi sætter ikke sit lys under en skæppe. Den vil give „et nuanceret billede af mennesket Jo-

hann Friedrich Struensee“, levere en „videnskabelig nytolkning“ og præsentere „oplysnings-tidens ideer og tanker“, og det alt sammen på blot 180 siders tekst plus noter og litteraturliste. Oven i købet vil Amdisen gøre alt dette i et sprog, der „gør det muligt for andre end professionelle historikere“ at følge med. Målt i forhold til dette

ambitionsniveau kan det næsten kun gå galt.

Et klassisk anmelderspørgsmål er jo: Hvad nyt? Svaret, som selv Berlingskes velvillige anmelder Kristian Hvidt må rykke ud med, er: I konkret forstand meget lidt. Og hvordan kunne det også være anderledes. Struensee hører jo ikke ligefrem til historiens oversete skikkelser. Det betyder imidlertid på ingen måde, at Amdisen burde have ladet tastaturet i fred. En ny, tidssvarende Struensee-biografi, der sætter ham i relation til den nyere forskning i oplysningstiden og i det hele taget fortæller historien for vor tids mennesker, har så afgjort mening. Netop i den sammenhæng bør Amdisens friske sprog roses. Der er tydeligvis arbejdet hårdt med denne side af opgaven, og selv om det nogle gange smutter – mest morsomt på s. 122, hvor kongen bliver uterlig (det var han også, men der menes vel uregerlig) – så ville mange fagfæller have en del at lære her.

Et andet klassisk anmelderspørgsmål er, om bearbejdet, dvs. kildekritikken og akribien, er i orden. Vi er jo tryggest ved afhandlinger, der er som toppe af isbjerge med ni tiendedele dødsygt slid under overfladen. Litteratur- og kildeoversigten samt de mange henvisninger til arkivalisk materiale er i så henseende tillidsvækkende. Den store afhængighed af en enkelt oplysningstidshistoriker (skønt en af de store), Peter Gay, noget mindre. Og noget forstemt bliver man, når man ser, at Amdisen tror, at „merkwürdig“ betyder „mærkværdig“ (= underlig), i stedet for „bemærkelsesværdig“ (= interessant) (s. 12). Der er også problemer med fransk, for han oversætter et kernested hos Struensee på følgende måde: „En ineffektiv behagesyng minister er en charlatan og en Pandalon, og hvis han er en reel minister, afhænger det altid af det almene bedste, hvem han gør til sine venner...“ (s. 116). Nu lyder sidste del af den franske original imidlertid: „et s'il [l']est reellement, c'est toujours au dependu du bien general, qu'il fait des amis...“, hvilket må hedde: „og hvis han virkelig er det, så er det altid på det almene bedste bekostning, at han skaber sig venner...“ Amdisen har ganske vist fejloversat teksten på en måde, så facit ikke bliver så forskelligt, men så heldig er man jo ikke hver gang. Selv engelsk er den gal med. „Progeny“ oversættes med „efterkommere“ (= børn, børnebørn etc.) i stedet for det i konteksten korrekte „afkom“, og „confound“ bliver til „konfrontere“ i stedet for „gøre til skamme“/„overvinde“ (s. 145).

Mere interessant end disse delvis pedantiske indvendinger er dog at se på biografiens grundlæggende ambition om „at se Struensee som en hel person“ (forordet s. 7). Det er nemlig disse få ord, der er den styrende problemstilling, og som fører Amdisen ud i nogle uløselige problemer. Sagen er nemlig, at der slet ikke er overleveret materiale til en biografi „i hel figur“. Dette har Amdisen imidlertid ikke kunnet af finde sig med. Hans bog tynges derfor af et ikke ringe antal udsagn af typen: „Egentlig burde vi vide noget om det her, men der er desværre ingen kilder til det“. Den slags udsagn er selvfølgelig ærlig, videnskabelig snak, men en biografi med ambitionen om at skildre hele personen – barndom, ungdom, manddom, læge, statsmand, elsker – kan ikke tåle alt for mange af dem, før projektet ret beset bryder sammen. En mere beskeden problemstilling og lidt dybere tolkning af *begivenheden* Struensee frem for af *personen* Struensee ville måske have givet Amdisen mulighed for at præsentere sit spændende stof, deriblandt den udmærkede oversigt over Struensees politik, uden den biografiske spændetrøje. For det er jo i grunden en mageløst fascinerende historie, at en udenlandsk læge på den måde kan bemægtige sig den danske konge, gøre ham til hanrej, etablere sig i en slags ménage à trois og oven i købet forsøge en revolution fra oven. Set som et livsforløb må Amdisen selvfølgelig spørge, hvorfor Struensee faldt. Men anskuet som begivenhed er det måske endnu mere spændende og relevant at spørge, hvorfor gik det godt så længe.

I øvrigt har Amdisen ret i, at Struensee blev dømt efter Danske Lov 6.4.1., der handler om dem, der „laster Kongen eller Dronningen til beskæmmelse“, men han har ikke ret i, at Struensee ikke brød loven, da han gjorde kongen til en marionetfigur. Det er bare ikke Danske Lov, men Kongeloven, hvis 26. paragraf klart siger, at kongen ikke må lade sin enevoldsmagt beskære. Og selv i det tilfælde, hvor han godvilligt er gået med til det, skal den, der har fået ham med på det, straffes som den, der „Mayesteten beleydiget og imod Kongens Enevoldsherredømmes høyhed groffueligen sig forgrebet haffver“.

Et andet punkt, hvor spændingen mellem ambitionerne og den historiske samvittighed ikke er løst på overbevisende måde, er oplysningstiden. På den ene side møder vi hele tiden oplysningstiden som et relativt entydigt begreb,

og vi får at vide, at Struensee som politiker ligger i oplysningstidens mainstream. På den anden side oplyses vi også om, at oplysningstiden er så sammensat og modsætningsfyldt et fænomen, at man ikke kan bringe den på én formel. Sidstnævnte er historisk hæderligt, men førstnævnte er ud fra en fortælleteknisk og pædagogisk synsvinkel meget fristende. Som det står nu, sætter Amdisens nærmest sin lid til læserens korte hukommelse. Han burde i stedet have afstået fra at karakterisere oplysningstiden som epoke og have holdt sig til forsigtigere formuleringer, der udpegede og karakteriserede de konkrete tænkere, værker og strømninger, der gav bedst mening i forhold til Struensee. Sidstnævnte gør Amdisen selvfølgelig også, men de små pensel-

strøg tenderer til at forsvinde i det store billede, han med kraftige farver ser sig nødsaget til at få på plads først.

Når alt er sagt og gjort, kan der imidlertid ikke herske tvivl om, at Amdisens Struensee-biografi har og vil have en umiddelbar nyttig funktion. Det er i forhold til Per Olov Enquists *Livlægens besøg*. Forstået som en populær udgave af historievidenskabens Struensee over for litteratens (fuldstændigt legitime, men forførelseriske) kunstgreb har Amdisen leveret varen. En nedtoning af bogens videnskabelige og litterære ambitionsniveau ville have sparet den for en del af de knubbede ord, der er blevet den til del. Man skal ikke overspille sine kort, hverken den gang eller nu.

Sebastian Olden-Jørgensen

Kristendom som moderne magtteknologi

Af Pernille Sonne, cand. mag., ph.d.-stipendiat, Institut for Historie og Samfundsforhold, RUC.

Peter Scharff Smith: Moralske hospitaler - det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870. Forum 2003. 451 s. 299 kr.

Peter Scharff Smiths bog om det moderne fængselsvæsen bygger på forfatterens ph.d.-afhandling fra 2002. I dansk sammenhæng har der i høj grad manglet forskning på området, der hidtil kun er behandlet sporadisk. *Moralske hospitaler* har den kvalitet, der kan gøre den til et standardværk inden for sit felt: den er lærd, velskrevet, tilføjer vores viden vigtigt nyt og kan med fordel læses af både historikere og andre med interesse for fortidens fængselsvæsen. Forfatteren inddrager på kvalificeret vis udviklingen i udlandet i sin undersøgelse og får placeret de danske begivenheder i en international kontekst. Det er godt at få bekræftet, at danske historikere ikke kun skriver, som om Danmark var det eneste land i verden.

Det moderne fængselsvæsen, som modsætning til det førmoderne fængsel (f. eks. Chr. IVs Tugt- og Børnehus fra 1605), har sine rødder i USA. Ønsket om ikke bare at få hævn over kriminelle, men derimod at forbedre dem og gøre dem til lovlydige, samfundsnyttige borgere, gav inspiration til en kompliceret afstraffel-

sesmaskine, der byggede på arbejde, religion, disciplin og isolation. De såkaldte Auburn- og Pennsylvania-fængsler isolerede fra 1820'erne de indsatte, for på den måde at undgå, at den enkelte blev fordærvet af sine medfanger. I det traditionelle fængsel var fangerne nok under kontrol, men nød dog en vis frihed til bl.a. at drikke spiritus, udveksle erfaringer og have seksuelle relationer. Endvidere skelnedes sjældent mellem forskellige typer af fanger; de hærdede sad sammen med de mindre garvede, børn blandt voksne, og nogle steder var kønnene blandede. Denne tingenes tilstand blev af kritikere set som årsag til en høj recidivprocent; i fængslerne lærtes kun slette ting, med nye forbrydelser som resultat.

De nye, moderne fængsler byggede på forestillingen om, at man kunne beskytte den enkelte fange gennem fuldstændig isolation og derved undgå uheldig påvirkning. Berøvet kontakt til sine lidelsesfæller var fangen prisgivet sit eget selskab størstedelen af døgnnet. Her skulle man overveje og angre sine gerninger. Som værktøj til forbedringen lå kristendom lige for, og der blev lagt stor vægt på religion i forbedringsideologien. Hver fange havde bibel og salmebog til sin rådighed, og præstefunktionen

blev kraftigt opprioriteret i forhold til tidligere. I Auburn-systemet havde fangerne fællesskab om dagen, hvor de under streng tavshed arbejdede i en stor hal, mens isoleringen i Pennsylvania-systemet blev opretholdt døgnet rundt, dog afbrudt af fængselsfunktionærers, særligt præstens, besøg i cellen. Såvel arbejde som måltider foregik i ensomhed. For at forene fuldstændig isolation med stadig kontrol og overvågning blev de nye fængsler konstrueret efter det panoptiske princip, dvs. således at den enkelte kunne overvåges fra centralt hold uden at kunne se de øvrige indsatte. Det gav en karakteristisk stjerneformet bygning, hvor stjernens center udgjorde den centrale overvågningsposition, mens stjernens strålearme bestod af cellekorridorer. Også under kirkebesøg, undervisning og gårdture var fangerne isoleret ved hjælp af panoptiske indretninger. Kirkestolene i en panoptisk fængselskirke mindede om en mellemting mellem et amfiteater og en enorm sættekasse, hvor hver fange sad i en lille bås uden at kunne se sine medfanger, men hvor alle hele tiden kunne overvåges af opsynet og havde udsigt til præsten og alteret.

Der blev gjort meget store anstrengelser for at sikre isolation i de moderne fængsler, men ambitionen om forbedring af de kriminelle var heller ikke beskednen. Isolationen havde således også til formål at bearbejde den indsatte sind og gøre det modtageligt overfor positive forestillinger, der særligt blev indgydt ved hjælp af kristelig og moralsk påvirkning. Den meget bevindte anvendelse af religionen fremhæver Peter Scharff Smith som noget, tidligere forskning – dansk såvel som udenlandsk – ikke har fremdraget betydningen af.

I *Moralske Hospitaler* er forbedringshuset i Vridsløselille valgt som case. I nærstudiet af dette danske fængsel af Pennsylvania-typen, der stod færdigt i 1859, kommer læseren tæt på dagliglivet i et spektakulært, prestigefyldt reformeringsapparat, og her er der i høj grad tale om en gyserhistorie. Da man i Danmark efter mange overvejelser valgte at kaste sig ud i opførelsen af de dyre amerikansk-inspirerede fængsler, var man allerede i udlandet så småt ved at forlade princippet om den strenge isolation. Det ønskede resultat, fangernes resocialisering til mønsterborgere, var nemlig udeblevet, men det betød ikke, at isolationsopholdet gik umærkeligt hen over de indsatte. En foruroligende stor del fik psykiske problemer, og et ikke ringe antal

blev indlagt på sindssygehospitaler. Alligevel forlod man i Vridsløselille først isolationsprincippet i 1930'erne. Dette forhold kan muligvis til dels forklares med den senere opstart af det panoptiske fængsel her i landet – man kunne ikke efter at have brugt store summer og kræfter på et ambitiøst og prestigefyldt projekt med det samme forlade det igen.

Med det moderne fængselsvæsens gennembrud afløstes en gammel magtteknologi i form af det traditionelle fængsel og tidligere tiders ofte voldsomme korporlige straffe af en moderne, videnskabelig magtteknologi, der ved hjælp af rationelle metoder havde til formål at forbedre forbryderne ved at ændre deres tanker, vaner og moral. Peter Scharff Smith anvender på frugtbar vis flere teoretikere til at perspektivere sin undersøgelse og stiller sin egen analyse op i forhold til bl.a. Foucaults magtbegreb og teori om *den store indespærring*. I en foucault-inspireret optik kan man se den nye magtteknologi som en rationelt opbygget disciplineringsmekanisme, der sikrer social kontrol, men som Peter Scharff Smith viser, er dette ikke hele sandheden om de moderne fængsler. Foucault så i denne sammenhæng bort fra anvendelsen af religionen, der hos Peter Scharff Smith bliver til *selvets teknologi*, dvs. det punkt, hvor omkring en transformering af den enkelte skulle dreje. Fremstillingen af det moderne fængselsvæsen som en ny magtteknologi, der afløser en gammel, kan imidlertid ikke forklare, hvorfor nogle af de gamle straffereformer kunne leve parallelt med det moderne fængselsvæsen. I Danmark forsvandt f.eks. fængsel på vand og brød først med Straffeloven af 1933, altså nogenlunde samtidig med at man gik bort fra isolation i Vridsløselille. Et andet eksempel er de amerikanske *chain gangs*, hvor en kolonne sammenlængede straffefanger arbejder i det offentlige rum. Peter Scharff Smith nævner disse som et eksempel på en genoplivning af førmoderne straffemetoder, men denne anmelder vil stille spørgsmålstegn ved, om *chain gangs* overhovedet har været generelt forsvundet. Det rykker ikke afgørende ved analysen og konklusionerne i *Moralske hospitaler*, at den førmoderne straffeteknologi ikke forsvandt fuldstændigt, men det nuancerer billedet en smule, at den muligvis har overvintret i en mere eller mindre latent form, der kan vækkes til live, når den rette politiske vind blæser.

En kvindelig sabotørs erindringer

Af Karen Steller Bjerregaard, cand. scient. soc. i historie og socialvidenskab

Hedda Lundh: Ikke noget theselskab. Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen. Museum Tusulanums Forlag 2002. 192 sider. 198 kr.

Med Hedda Lundhs levende selvbiografiske beretning om sin tid som aktiv modstandskvinde under besættelsen foreligger et interessant, men også et noget uforløst bidrag til belysning af en ellers underbelyst del af den danske modstandskamps historie – kvindernes.

I arbejdet med bogen er det lykkedes redaktør Marianne Alenius gennem Hedda Lundh og Else Marie Pade, som også var med i kvindegruppen, og som selv har bidraget med en beretning, at opspore yderligere en beretning og nogle dagbogsnotater fra to af de kvinder, der var med i kvindegruppen. Skildringer af deres arrestation og ophold i Frøslevlejren bidrager med yderligere brikker til kvindegruppens historie. Absolut stærkest i bogen står dog Hedda Lundhs beretning, hvorfor den skal ofres mest opmærksomhed her. Det har ligget Hedda Lundh på sinde at gøre op med billedet af kvinder i modstandskampen som *“...det omsorgsfulde bagland, som – bevares – var en vigtig forudsætning for kampen. (...) Det var naturligvis et billede, der fik alt til at stritte på mig. Men det var mere end det. Det så for mig ud som et led i en ideologi, som netop var den, kampen stod imod (og stadig står?) – “de tre K’er: “Kinder, Küche, Kirche”*

Med disse barske ord rammer Hedda Lund på flere måder ind i hjertekulen af det, der ofte udgør væsentlige omdrejningspunkter, når talen falder på kvindernes indsats i modstandskampen: Hvilken rolle spillede kvinderne og hvilken betydning skal deres indsats tillægges? Kvindernes engagement er ofte blevet fremstillet og opfattet som et baglandsarbejde, der i vid udstrækning stod i skyggen af mændenes udadvendte og langt mere barske og farefyldte aktioner. Dette hænger bl.a. sammen med, at både det man kunne kalde den folkelige fortælling og store dele af den eksisterende litteratur på feltet har opereret med et modstands-begreb, der sondrer mellem aktiv og passiv mod-

stand, mellem militære og civile aktiviteter, hvor det aktivt militære har været tillagt størst betydning. Dette gælder også nogle af de tidligere modstandskvindes egne erindringer, der således har hædret kvindernes indsats på ”hjemmefronten”. Eftersom kvindernes aktiviteter ofte bestod i sekretær-, kurer-, logi-, eller “madmor”-arbejde, har deres indsats først og fremmest været beskrevet som en hjælp til den egentlige kamp som mændene førte. På den måde indeholder modstandsbegrebet en kønnet magtstruktur.

Hedda Lundh tager indigneret afsæt i denne eftertidens magtfordeling og betydningstilskrivning og viser, at der faktisk også var kvinder, der opererede som jernbanesabotører og sprængstofeksperter, og at der fandtes modstandsgrupper der udelukkende bestod af kvinder. Hendes skarpe pen fører os gennem en spændende historie om både dramatiske begivenheder og personlig udvikling. Hun voksede op i et politisk bevidst konservativt hjem som yngste datter af redaktøren for Sorø Amts Dagblad. Diskussionslysten, kortklippet og aktiv i spejderbevægelsen blev hun kaldt “fars eneste dreng”. I gymnasieårene 1938-40 rejste hun flere gange til Tyskland på sprogtræning og stiftede her bekendtskab med den nazistiske mobilisering og ungdomskultur. *“Ethvert menneske digter sin livshistorie om”* erkender hun, og en af beretningens styrker ligger i, at Hedda Lundh har gjort brug af sin dagbog fra denne tid. Hermed får hun vist, at oplevelsen af nazismen var en flertydig affære, der både gav anledning til beundring og afstandtagen for den purunge Hedda. At hun få år senere blev en del af modstandskampen bliver bl.a. på denne baggrund skildret som et ungt menneskes usikre skridt, der ikke var nogen selvfølge for en pige, der var (søgt) opdraget til at respektere autoriteter.

Efter studentereksamen giftede hun sig, og da livet som hjemmegående hustru ikke huede hende, begyndte hun at studere litteratur på Københavns Universitet i 1941. Hendes drømme om journalistik overskred grænserne for, hvad hendes familie mente var passende beskæftigelse for en gift kvinde. På universitetet stiftede hun sit første bekendtskab med modstands-

arbejdet, men det tog først rigtig form, da hun grundet sin mands nye stilling i 1942 flyttede til Århus og kom ind på universitetet der. Sammen med sin mand blev hun gennem studiemiljøet hurtigt involveret i en modstandsgruppe og kom blandt meget andet til at huse illegale, transportere sprængstof og gennemføre jernbansprængninger.

Hedda Lundhs historie viser, at rekrutteringen til modstandsbevægelsen i høj grad havde at gøre med de miljøer man færdedes i, ligesom arbejdsdelingen i de enkelte grupper afhang heraf. At kvinderne (de var flere) i hendes egen gruppe havde oplevelsen af at indgå på lige fod med mændene tilskriver hun det forhold, at der var tale om et universitetsmiljø. Det står ikke klart, hvor Hedda Lundh selv stod politisk, men nogle af de kvinder hun senere kom til at arbejde sammen med kom fra Dansk Samling. Her kunne det have været interessant at få indblik i, om der gjorde sig andre forhold gældende i andre miljøer end det hun selv var en del af. Ligeledes savnes refleksioner over hvorfor hun egentlig selv blev involveret. Var det politisk motiveret, var det hendes åbenbare fascination af Morten Ruge, der var en central figur i miljøet, eller havde det eksempelvis at gøre med en trang til ungdoms- eller kvindeoprør? Sådanne refleksioner kunne have været interessante.

Efterhånden som arbejdet intensiveredes og blev mere organiseret oplevede Hedda hvordan kvinderne i hendes gruppe blev udelukket fra opgaver som mentes at være for farlige, f.eks. modtagelse af nedkastninger fra England. Ironisk spørger hun, om det skulle være mindre farligt at køre rundt med sprængstof på bagagebæreren ved højlys dag, men anerkender dog det hensigtsmæssige heri, da kvinder (naturligvis) var under langt mindre mistanke end mænd. På den måde blev der også spillet på kønsmæssige forskelle i modstandskampen.

På grund af sin viden om og erfaring med sprængstof blev hun i 1944 indrulleret som ekspert på området i en modstandsgruppe, der udelukkende bestod af kvinder. Under Heddas ledelse forberedte de en omfattende aktion mod telefonnettet i Århus, som dog p.g.a. krigens udvikling aldrig blev ført ud i livet. I samme periode fungerede hun som telefonkontakt for grupperne, og vidste derfor besked med medlemmernes færden og tilholdssteder. Da grupperne blev "stukket" var Hedda og hendes mand tilfældigvis i København og undgik med nød og

næppe at blive taget, i modsætning til de fleste andre fra Heddas grupper. Herefter måtte hun med sin mand flygte til Sverige og den rodløse tilværelse som politisk flygtning var, sammen med uvisheden om kammeraternes skæbne, svær at tackle. Heddas store ønske om at træde ind i Den Danske Brigade som væbnet soldat blev skuffet, og hun blev i stedet henvist til Lot-tetjenesten, hvor hun blev kartoffelskrællerske. Befrielsesbudskabet fik hun således med hænderne i vand.

Flere af Hedda Lundhs erfaringer viser, at modstandskampen kunne indebære en stereotypisering af kønsrollerne. Samtidig indbød den også til en overskridelse af disse roller, både for hende selv og for flere af de kvinder hun omtaler undervejs. Det illegale liv kunne bryde grænser. Selv blev hun efter krigen skilt og søgte nye veje, bl.a. som journalist i Paris. Alligevel er det som om disse interessante kvinde- og kønspektiver ikke kommer til at stå særlig centralt, hverken i Hedda Lundhs beretning eller i bogen som helhed.

Hedda Lundh gør ikke op med opfattelsen af at modstandsarbejdet rummede en aktiv og en passiv sfære, hvor den aktive var den mest betydningsfulde. Hun ville selv være en del af den aktive modstand. Samtidig stødte hun også ind i den kønsbestemte arbejdsdeling, der prægede modstandskampen mens den stod på.

Beskrivelserne af det meget intense liv og fællesskab der opstod i kraft af det illegale og farlige arbejde træder langt tydeligere frem. Dette er velkendt fra andre erindringsudgivelser, og vidner om, at den barske tid også på mange måder har udgjort en meningsfuld og identitetsdannende epoke for dem der var med – mænd som kvinder. I det noget polemiske efterskrift "*Hvad er en terrorist?*", der bl.a. rummer bitre udfald mod politikere som Hedda Lundh mener har gjort modstandsfolkene til "nyttige idioter", er kvindetemaet fuldstændig forladt.

Bidragene fra de tre andre kvinder er korte, og deres fragmentariske karakter gør umiddelbart bogen en smule rodet. Der er mange navne og steder at holde styr på, og alle bidrag er gengivet ubearbejdede, hvilket kan være interessant for den nysgerrige kildekritiker, men det bidrager ikke til hverken læsevenlighed eller til at løfte bogens anslåede temaer. Redaktør Marianne Alenius har dog gjort et fint stykke arbejde med både forord, biografiske oplysninger og et opsamlende efterskrift. Her orienteres læseren om

materialets karakter og tilblivelsestidspunkt, ligesom det oplyses, hvor det til sin tid vil være tilgængeligt for fortsatte studier. På den måde gives bolden konstruktivt videre. Bogen er smukt illustreret med både tegninger og fotografier. Med denne dokumentariske stil adskiller bogen sig fra tidligere udgivelser om emnet, og man

kunne blot ønske sig, at bogens anslåede tema var blevet løftet med mere syntetiserende tekst. Mere teoretisk ambitiøse og perspektiverende fremstillinger om kvindernes placering og betydningstilskrivning under modstandskamp og besættelse savnes stadig, som det i øvrigt gælder for store dele af kvinders (politiske) liv og virke.

Karen Steller Bjerregaard

Et godt værktøj for personalhistorikeren

Af Asbjørn Romvig Thomsen, cand. mag., arkivar, Rigsarkivet

Poul Steen & Arne Julin: Tusindvis af Navne. Personregister til Personalhistorisk Tidsskrift 1880-1965. Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie, 2001. 3 bd., 1680 s., 1 cd-rom.

Med udgivelsen af det akkumulerede personregister til årgangene 1880-1965 er tredje generation af navneregistre til *Personalhistorisk Tidsskrift 1880-2000* fuldbragt. Første generation bestod af navneregistrene bag i de enkelte årgange, mens anden generation bestod af den samlede udgivelse af de enkelte registre 1880-1965, som udkom i 1976. Nu har vi så en tredje generation, der foruden det allerede i 1998 udgivne navregister til perioden 1966-1996, består af denne nye udgivelse i tre bind, der dækker årgangene 1880-1965, samt en cd-rom, der dækker hele perioden 1880-2000.

Yngste generation af registrene udmærker sig i forhold til den tidligere generation først og fremmest ved at være alfabetiseret fra ende til anden i stedet for blot at være en samlet udgivelse af de enkelte årganges registre. Dette nye register er skabt gennem en scanning og tekstgenkendelse af de gamle registre, hvorefter datafilen er blevet korrekturlæst og alfabetiseret. Det er således nu blevet et overskueligt projekt at søge et bestemt navn i registeret til *Personalhistorisk Tidsskrift*, og det er da også denne forbedring, der overhovedet berettiger udgivelsen af et sådant register.

Poul Steen og Arne Julin har lagt et vældigt stykke arbejde for dagen – alene tanken om at korrekturlæse knap 1700 tætskrevne sider bestående af navne, årstal og sidetal bør være nok til at få de selv de mest uimponerede læseheste til at gispe efter vejret. Dette enorme

redaktionsarbejde har da også betydet, at udgiverne kun i relativt beskedent omfang har haft mulighed for direkte at forbedre registrenes oplysninger. Godt 100 års forskellige principper for udarbejdelse af registre har stort set overlevet denne nyudgivelse, og det ville da heller ikke være rimeligt at klandre Steen og Julin for, at der ikke er sket en gennemgribende revision, således at eksempelvis alle henvisninger til samme person findes på det samme opslag. Hvor ønskeligt dette end måtte være, må vi nok se i øjnene, at det reelt er et umuligt projekt.

Man kan dog som bruger godt ærgre sig lidt over, at der ikke er sket en vis standardisering af i hvert fald fornavnenes stavemåde. Når man kender til de historiske kilders mangfoldige måder at stave den samme persons navn på, så virker det underligt, at eksempelvis Anna Maria, Anna Marie og Anne Marie Hastrup opføres som tre forskellige opslag. Man kunne her med fordel have bestemt sig for en fast stavemåde af de almindelige fornavne og slået henvisningerne sammen. Derved ville man have sparet lidt plads, lidt af brugerens tid, og man ville ikke mindst have gjort brugeren lidt mere tryk ved brugen af registeret. Den rutinerede registerbruger ved naturligvis godt, at man ikke kan regne med at finde alle henvisninger til en bestemt person på en bestemt stavemåde af navnet – det er for eksempel dybt problematisk at standardisere efternavne – men netop derfor ville det være rart, om de mest åbenlyse variationer allerede var ryddet af vejen.

Med det akkumulerede register 1880-1965 følger som nævnt en cd-rom, der indeholder et samlet personregister for perioden 1880-2000. De fire trykte bind er altså her samlet til en enhed, der oven i købet dækker fire årgange

mere end bindene tilsammen. Cd-rommen, der er cirka 180 MB stor, kan såvel installeres helt eller delvis på en computer, som køres direkte fra cd-rommen uden installation.

Jeg havde i begyndelsen lidt vanskeligt ved at finde rundt i cd-rommens søgemekanisme, men det skyldtes, at jeg uheldigvis søgte et navn, der starter med V/W. Disse to bogstaver skulle ifølge forordet være sorteret sammen under V, men i cd-rommens indeks-funktion er de to bogstaver skilt ad, således at V kommer før W. Dette er temmelig uheldigt, idet en indeks-indgang består af en linje med op til 5-6 slægtsnavne, der derefter alfabetiseres efter det første af navnene – her får det så betydning, om dette navn tilfældigvis er skrevet med V eller W.

Som det vil være fremgået er dette imidlertid en enkeltstående fejl, som jeg blot var uheldig at ramle ind i ved mit første forsøg på at bruge cd-rommen. Mine øvrige søgninger har givet hurtige og betryggende svar. Betyggende er det sjovt nok også, at søgeresultaterne fremkommer som hele sider, hvorpå man selv må finde det, man har søgt. Derved får man lidt mere kontekst til den søgning, man lige har lavet, og man får evt. inspiration til alternative søgninger.

Grundlæggende er der altså tale om et nyttigt, grundigt og meget omfattende stykke arbejde, som de to udgivere af det akkumulerede personregister har lagt for dagen. Og det skal de have tak for.

Asbjørn Romvig Thomsen

Tolkien og historien (I): Tolkien og det historiske kosmos

Af Birgitte Holten, ph.d., lektor, Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen

Tolkiens magiske univers, som det er kendt fra romanerne Ringenes Herre og Hobitten, er blevet en nutidig fælles reference i kraft af bøgerne og de aktuelle film. Men hvordan forholder Tolkien sig til historien? Bagsiden vil i år prøve at belyse dette spørgsmål ud fra forskellige vinkler.

Det kan virke som en utidig sammenblanding at vurdere et kunstværk ud fra en videnskabelig synsvinkel; men det kan ikke bortforklares, at sammenblandingen finder sted. Ved verdens største kongres for middelalderstudier, den årlige kongres i Kalamazoo i Michigan, er der for eksempel hvert år særlige sektioner om Tolkien. Hvorfor beskæftiger middelalderforskere sig med en roman fra det 20. Århundrede; og hvem sagde egentlig, at Tolkiens bøger handler om middelalderen?

Det, Tolkien først og fremmest huskes for, er skabningen af en verden, et kosmos, med flere forskellige sprog, flere racer af mere eller mindre mytiske figurer, en historisk forankring, der strækker sig over flere tidsaldrer, klare referencer til nordisk og anden mytologi og en grundlæggende konflikt mellem "godt" og "ondt", der er blevet set som en klar reference til katolicismen. Dette kosmos er befolket af en imponerende serie af helte, og heltinder og mytiske væsener af enhver afskygning. Men hvordan kan dette univers betragtes ud fra en historisk vinkel? Hvilke principper styrer Tolkiens kosmos, hvad er dynamikken i samfundet, og hvad driver historien?

Allerede de gamle grækere forestillede sig historiens gang som en serie af aldre, som afløste hinanden – desværre på den måde, at kulturen og specielt menneskene fjernede sig mere og mere fra et oprindeligt stade nær det guddommelige. Fra den oprindelige guldalder ledte en sølvalder og en kobberalder frem til den nutidige og lidt kedelige jernalder, der kun var en svag afgang af fortidens heltegerninger, magi og store kunst.

Dette verdensbillede er grundstammen i Tolkiens kosmos. I Guldalderen levede de mæg-

tige valar i himmeltræernes lys. I den anden alder kæmpede flere slægter af elverfolk i forbund med de første mennesker mod Luciferskikkelsen Morgoth og hans tjener Sauron. Denne Sølvalder afsluttedes af en jordomvæltning, der flyttede bjerge og flodløb, men som alligevel bibeholdt nogle af de grundlæggende geografiske kendetegn ved det landområde, hvor mennesker og elverfolk – og andre væsener, der ikke længere er blandt os – levede sammen i den tredje alder.

Ringenes Herre beskriver slutningen af den tredje alder, elverfolkets sidste mytiske tid på Jorden, hvor ringen blev gjort uskabt i Mordors dyb. Efter den kom menneskets tid, magien er slut, og hverdagen er på dagsordenen. Måske med Herredet som den eneste, skjulte undtagelse.

Tolkiens univers er altså en klart historiske konstruktion, men er den middelalderlig? Svaret er vel nærmest både-og. Ser vi på de forskellige samfund, der lever sammen i Midgård i den tredje alder, strækker de sig vidt: I Herredet lever hobitterne et engelsk landsbyliv fra før verden gik af lave – Rohan er et vikingekongedømme, der dog ser ud til at bygge på det gamle persiske princip (som også Karen Blixen bekendte sig til) om at ride, skyde med bue og tale sandhed – og Gondor er under marskernes styre blevet et stivnet, autoritært system.

Det er i hvert fald en fortidig verden, teknologisk set klart fra før den industrielle revolution. Men hvor er middelalderens fæstebønder? Der er ingen almue i Tolkiens univers. Og hvor er den middelalderlige spiritualitet? Det er netop ét af paradokserne, at den angiveligt katolske grundholdning i Tolkiens værk afspejler sig i et samfund uden religion, uden præster, uden katedraler. Tolkiens univers er gennemsyret af den evige kamp mellem godt og ondt. – men udelukkende udtrykt som en kamp mellem personer, ikke mellem overordnede principper. Gandalf og elverne er gode, og Sauron og orkerne er onde – men netop som personer.

Birgitte Holten